

Δέσποινα Νάζου

ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΚΑΙ ΕΡΓΑΣΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ:
ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΚΑΙ ΣΧΟΛΙΑΣΜΟΣ ΤΗΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ ΜΕ ΕΜΦΑΣΗ ΣΤΙΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ

Η συγκέντρωση, η παρουσίαση και ο σχολιασμός του σώματος της βιβλιογραφίας που αφορά την γυναικεία εργασία στην Ελλάδα και η οποία εστιάζεται σε έρευνες και δημοσιεύματα από το χώρο των κοινωνικών επιστημών έχει ως στόχο την κατάδειξη μιας σειράς θεμάτων που απασχόλησαν τους κοινωνικούς επιστήμονες κυρίως τις δεκαετίες του '80 και του '90. Πρόκειται για δεκαετίες κατά τις οποίες υπήρξε μεγάλη παραγωγή επιστημονικών ερευνών σχετικά με το ζήτημα, ενώ το φύλο ως κυρίαρχη αναλυτική κατηγορία καθόρισε σε μεγάλο βαθμό την προβληματική που αναπτύχθηκε για τις γυναίκες και την εργασία.

Η παρουσίαση και ο σχολιασμός που επιχειρούνται παρακάτω επικεντρώνονται στις βασικές θεωρητικές επιστημονικές θέσεις που αφορούν την γυναικεία εργασία και παρουσιάζονται με συνοπτικό τρόπο μέσα από συγκεκριμένες θεματικές ενότητες.

Για τη συγκέντρωση του βιβλιογραφικού υλικού, το οποίο, αν και ανήκει στο χώρο των κοινωνικών επιστημών παρουσιάζει μεγάλη ποικιλία θεματικών προσεγγίσεων και ερευνητικών μεθόδων, έγινε συστηματική χρήση του διαδικτύου (INTERNET), πραγματοποιήθηκαν επισκέψεις σε ερευνητικά κέντρα (Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Εργασίας της ΓΣΕΕ, Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας-ΚΕΘΙ) και σε βιβλιοθήκες (του Παντείου Πανεπιστημίου των Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, της Γενικής Γραμματείας Ισότητας, του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών, του ΚΕΘΙ).

Τα έργα που απαρτίζουν τη βιβλιογραφία για τη γυναικεία εργασία στην Ελλάδα καλύπτουν ένα ευρύ φάσμα στο χώρο των κοινωνικών επιστημών. Πρόκειται στην πλειοψηφία τους για εργασίες/μελέτες με τη μορφή μονογραφιών, οι οποίες είναι δημοσιευμένες στον επιστημονικό περιοδικό τύπο ή υπάρχουν σε ειδικές ιστοσελίδες του διαδικτύου (για παράδειγμα οι έρευνες του Κέντρου Ερευνών για Θέματα Ισότητας). Ένα πολύ μικρό ποσοστό αφορά αδημοσίευτες διδακτορικές διατριβές οι οποίες βρίσκονται στις βιβλιοθήκες των μεγάλων ερευνητικών κέντρων. Οι κοινωνιολογικές θεωρητικές προσεγγίσεις και οι κοινωνιολογικής κατεύθυνσης έρευνες χαρακτηρίζουν το σώμα της βιβλιογραφίας και προσανατολίζουν το ερευνητικό ενδιαφέρον σε πολύ συγκεκριμένες ερμηνευτικές σκοπιές. Οι ανθρωπολογικές αναλυτικές προσεγγίσεις κατέχουν πολύ μικρό τμήμα αυτής της βιβλιογραφίας, καθώς οι ανθρωπολόγοι δεν έχουν ασχοληθεί συστηματικά με το φαινόμενο της γυναικείας εργασίας παρά μόνο περιστασιακά ή στο πλαίσιο της ευρύτερης προβληματικής για την ελληνική οικογένεια, την γυναικεία ταυτότητα και το ελληνικό νοικοκυριό (Βλαχούτσικου και Μπαχαροπούλου- Κούλη 1991, du Boulay 1983, Papataxiarchis 1995, Salamon & Stanton 1986, Vernier 2001) . Ίσως ένας από τους λόγους αυτής της απουσίας ανθρωπολογικών ερευνών αποτελεί το γεγονός ότι η γυναικεία εργασία έχει συνδεθεί κυρίως με τον

αστικό χώρο και λιγότερο με τον 'αγροτικό' ή 'μη-αστικό' χώρο με τον οποίο ασχολήθηκαν κατά κόρον όσοι ανθρωπολόγοι διερεύνησαν ζητήματα της ελληνικής εθνογραφίας.

ΒΑΣΙΚΕΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗ ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΕΡΓΑΣΙΑ

Η αρχή της ισότητας των δύο φύλων καθιερώθηκε στην Ελλάδα με το Σύνταγμα του 1975 και θεμελιώθηκε τη δεκαετία του '80 με την εισαγωγή σημαντικών νομοθετικών και θεσμικών αλλαγών που διασφαλίζουν την ισότητα μεταξύ ανδρών και γυναικών, όπως η τροποποίηση και αναθεώρηση του Οικογενειακού Δικαίου και η εισαγωγή νέων νόμων σχετικά με την εξάλειψη των διακρίσεων στην πρόσβαση των γυναικών στην εκπαίδευση, στην επαγγελματική κατάρτιση, στην απασχόληση καθώς και στις εργασιακές σχέσεις. Όπως ήταν λογικό, μια τέτοια θεσμική καθιέρωση οδήγησε αρχικά στη συγγραφή και δημοσίευση κειμένων νομικής κατεύθυνσης (Μπακόπουλος 1986, Παπαγιαννάκη 1986). Τα περισσότερα από αυτά δίνουν έμφαση στο ισχύον Δίκαιο και ανταποκρίνονται στην αρχή της ίσης μεταχείρισης αντρών και γυναικών (Αυδή- Καλκάνη 1978). Αποβλέπουν δε, στην νομοθετική κατοχύρωση αυτής της αρχής σε θέματα εργασίας (Βουτυράς, 1981).

Ανιχνεύοντας τη βιβλιογραφία για τη γυναικεία εργασία βρίσκεται κανείς αντιμέτωπος με πολλά δημοσιεύματα οικονομικής κατεύθυνσης τα οποία πραγματεύονται την εφαρμογή της αρχής της ισότητας σε θέματα αμοιβών, διάρκειας εργασίας, συντάξεων, ασφαλίσεων (Παυλίδου 1989, Πετράκη-Κώπη 1985, Χλέτσος 1988). Σε δεύτερο επίπεδο γίνεται μια προσπάθεια στα ίδια αυτά δημοσιεύματα να προταθούν μέτρα που να συμβάλουν στη χάραξη εργατικής πολιτικής. Στο σώμα της βιβλιογραφίας περιλαμβάνονται επίσης κείμενα που επισημαίνουν τον κίνδυνο διατήρησης της ανισότητας εις βάρος των γυναικών στον τομέα των νέων τεχνολογιών. Πολλά από τα δημοσιεύματα περί γυναικείων θεμάτων οργανώνονται γύρω από την ανάγκη δράσης σχετικά με τα προβλήματα του τομέα της εργασίας. Επισημαίνουν τα μέτρα που θα βοηθήσουν στην προώθηση της πολιτικής της ισότητας, στην καταπολέμηση της ανεργίας των γυναικών και στην εναρμόνιση της χώρας μας με την ΕΟΚ. (Καραντινός 1989, Μαρματάκη-Μόλχο 1989, Σακέλλης, 1989, Στρατηγάκη 1989α).

Οι δημοσιευμένες εργασίες ιστορικής κατεύθυνσης είναι σχετικά λιγοστές και χαρακτηρίζονται από δύο τάσεις: η μία αφορά την προσπάθεια εφαρμογής μιας ιστορικής ανάλυσης και ερμηνείας του φαινομένου της γυναικείας εργασίας και η δεύτερη σχετίζεται με την προσπάθεια σύνδεσής του με τις απαρχές της φεμινιστικής πολιτικής πρακτικής στην Ελλάδα. Γενικότερα οι ιστορικές προσεγγίσεις της γυναικείας εργασίας φωτίζουν την κατεύθυνση και τη διαδικασία διαμόρφωσης του φαινομένου αυτού μέσα στο χρόνο στο πλαίσιο της ευρύτερης κοινωνικής και οικονομικής πορείας της χώρας (Αβδελά 1987, Αβδελά 1988β, Πιζάνιας 1993). Επίσης συνδέουν τη γυναικεία εργασία με την ανάπτυξη του δημόσιου τομέα και τις στρατηγικές που υιοθετούν τα μεσαία στρώματα. Οι προσεγγίσεις αυτές προσφέρουν μια πολύπλευρη θεώρηση του φαινομένου γιατί το τοποθετούν στον κοινωνικό χώρο και χρόνο, το εξετάζουν ως

μέρος ενός ευρύτερου συνόλου, εντάσσοντάς το στον κατά φύλα καταμερισμό της εργασίας στο πλαίσιο της εκσυγχρονιστικής διαδικασίας του ελληνικού κράτους.

Στα δημοσιεύματα κοινωνιολογικής και (λιγότερο) ανθρωπολογικής κατεύθυνσης είναι εμφανής η τάση σύνδεσης της γυναικείας απασχόλησης με την οικογένεια, με τους ρόλους της εργαζόμενης γυναίκας μέσα σε αυτή και τον τρόπο που η οικογένεια επηρεάζει την γυναικεία απασχόληση και αντιστρόφως (Βαΐου 1987α, Βαΐου 1987β, Βαΐου, Στρατηγάκη 1989, Δουλκέρη 1986, Δήμου 1989, Moussourou & Spiliotopoulos 1984). Η γυναικεία εργασία εξετάζεται ως μια όψη των μεταβολών των σύγχρονων οικογενειακών δομών και συνδέεται με τα πρότυπα ζωής της μεσαίας ή εργατικής τάξης. Η γυναικεία εργασία εξετάζεται επίσης ως συνάρτηση των οικονομικών δραστηριοτήτων του ζευγαριού και της αλληλοσυσχέτισής τους στο εσωτερικό της οικογένειας και ως συνάρτηση των αναγκών που προκύπτουν από τη δημιουργία οικογένειας (Δουλκέρη 1986, Θανοπούλου, Κωτσοβέλου & Παπαρούνη 1999, Καβουνίδη 1982, Καβουνίδη 1996). Συχνά διαφαίνεται επίσης η τάση συσχέτισης της γυναικείας εργασίας με την τεχνολογική εξέλιξη, την κοινωνική μεταβολή, την καπιταλιστική ανάπτυξη, την αστυφιλία, τη χειραφέτηση της γυναίκας, τη φεμινιστική ιδεολογία, την ανάπτυξη γυναικείων επαγγελματικών κλάδων και τη «θηλυκοποίησή» τους, και την κοινωνική κινητικότητα. Πολλά από αυτά τα δημοσιεύματα χρησιμοποιούν στατιστικά στοιχεία τα οποία προέρχονται από την ΕΣΥΕ ή από διεθνείς οργανισμούς. Μερικά αποτελούν εργασίες δημογράφων στις οποίες συσχετίζεται η γονιμότητα με τη γυναικεία εργασία, ενώ η τελευταία αναφέρεται ως μια από τις διαστάσεις που επηρεάζουν τις αποφάσεις τεκνοποίησης των ζευγαριών (Συμεωνίδου 1986, Συμεωνίδου 1990). Στην προκειμένη περίπτωση επιχειρείται μια σύγκριση με τις χώρες της ΕΟΚ. Ενδιαφέρον επίσης παρουσιάζουν οι εργασίες κοινωνιολόγων για την εκπαίδευση, καθώς επισημαίνουν την άμεση σύνδεση της εργασίας ενός μέρους των εργαζομένων γυναικών με την εκπαίδευσή τους (Σιδηροπούλου-Δημακάκου 1998, Τζεπόγλου, 1989).

Το σώμα της βιβλιογραφίας περιλαμβάνει και κείμενα που στηρίζονται σε επιτόπιες έρευνες και τα οποία δίνουν έμφαση στη μελέτη συγκεκριμένων επαγγελματικών ομάδων, όπως οι κομμώτριες (Bakalaki 1984, Μπακαλάκη 1988, Πετρονώτη 1995β) και οι δημοσιογράφοι του γυναικείου περιοδικού τύπου (Milioti 1993). Οι συγγραφείς πολλών από τα παραπάνω έργα είναι γυναίκες, γεγονός που δηλώνει ότι η γυναικεία εργασία ως αντικείμενο έρευνας αποτελεί «γυναικείο» ενδιαφέρον· με ελάχιστες εξαιρέσεις, η παραγωγή των έργων αυτής της ενότητας παρουσιάζει εντυπωσιακή άνθιση από το 1980 και μετά. Σε πολλά από αυτά τα δημοσιεύματα διαφαίνεται η τάση σύνδεσης της γυναικείας εργασίας με την προβληματική του φύλου. Είναι η περίοδος κατά την οποία το φύλο εμφανίζεται ως αναλυτική κατηγορία ως προς τη διερεύνηση των γυναικείων ζητημάτων και συναρτάται με τις θεωρητικές αναζητήσεις ερευνητριών-φεμινιστριών γύρω από το θέμα της ανισότητας των φύλων, της κοινωνικής κατασκευής τους και τις επιδράσεις αυτών των απόψεων στη διερεύνηση της γυναικείας εργασίας. Κυρίως τις ενδιαφέρει να μελετήσουν τις σχέσεις εξουσίας που αναπτύσσονται ανάμεσα στα δύο φύλα σε

όλα τα επίπεδα δραστηριοτήτων και σχέσεων και ειδικά στο πεδίο της εργασίας. Σε αυτό το πεδίο ισχύει περισσότερο από κάθε άλλο πεδίο δράσης το σύνθημα ότι «το προσωπικό είναι και πολιτικό», καταρρίπτοντας έτσι τα κοινωνικώς επιβεβλημένα 'όρια' ανάμεσα στο 'δημόσιο' (εργασία) και το 'ιδιωτικό' (οικογένεια, οικιακός χώρος). Σε μερικές επίσης μελέτες εξετάζεται η σχέση χώρου και φύλου ειδικότερα σε θέματα οικιακής εργασίας.

Μελετώντας τα κείμενα που έχουν γραφτεί για τη γυναικεία εργασία, ο/η ενδιαφερόμενος/η αντιμετωπίζει μια σειρά πληροφοριακών και εκλαϊκευτικών άρθρων που αφορούν τη θέση των γυναικών στη Δημόσια Διοίκηση. Τα κείμενα αυτά εμφανίζονται σε κομματικά έντυπα και εκφράζουν μια συγκεκριμένη πολιτική ιδεολογία ή έχουν τυπωθεί από δημόσιους φορείς, όπως η Γραμματεία Ισότητας και ο ΟΑΕΔ, και αποσκοπούν στην ενημέρωση των γυναικών για τα δικαιώματά τους, καθώς και στην προβολή των αιτημάτων και των διεκδικήσεών τους.

Υπάρχουν επίσης αρκετές δημοσιευμένες εργασίες που συνδέουν τη γυναικεία εργασία με την τουριστική ανάπτυξη (Castelberg-Koulma 1991, Κασιμάτη, Θανοπούλου, Τσάρτας 1995, Μανώλογλου 1990), αλλά λίγες ασχολούνται με τις γυναίκες ως επιχειρηματίες (Galani- Moutafi 1993, Galani - Moutafi 1994, Kousis 1989) ή εργαζόμενες σε οικογενειακές ή άλλου τύπου επιχειρήσεις. Γενικά οι γυναίκες ως 'επιχειρηματικά υποκείμενα', ανεξάρτητες από την οικονομική δράση των αρσενικών μελών της οικογένειας δεν έχουν απασχολήσει ιδιαίτερος τους κοινωνικούς επιστήμονες παρ' ότι η έρευνα σε μια τέτοια κατεύθυνση θα φώτιζε πολλές από τις πτυχές της σύγχρονης προβληματικής περί έμφυλης (γυναικείας) ταυτότητας και εργασίας.

Σε μια διαφορετική κατεύθυνση, οι έρευνες που αφορούν την γυναικεία εργασία σε σχέση με τις αγροτικές δραστηριότητες εστιάζουν, την δεκαετία του '90, περισσότερο στην οικονομική δράση των γυναικών σε 'παραγωγικές' δραστηριότητες, όπως οι αγροτουριστικοί συνεταιρισμοί στο ευρύτερο πλαίσιο του έμφυλου καταμερισμού εργασίας στα ελληνικά αγροτικά νοικοκυριά (Γιδαράκου 1998, Ιακωβίδου 2000, Παπαγαρουφάλη 1986, Petronoti 1981, Σαφιλίου 2002, Τσάρτας και Θανοπούλου 1994).

ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΕΡΓΑΣΙΑ ΚΑΙ ΦΥΛΟ ΣΤΙΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ

Εξετάζοντας το τμήμα εκείνο της βιβλιογραφίας που αφορά τη διερεύνηση της γυναικείας εργασίας από τη σκοπιά των κοινωνικών επιστημών, είναι προφανές ότι το φύλο αποτελεί αποφασιστικό προσδιοριστικό παράγοντα για την επιλογή επαγγέλματος, ενώ ο τρόπος που διαπλέκει και προσδιορίζει την έννοια τις 'εργασίας' αποτελεί ευρύ πεδίο μελετών για τους περισσότερους κοινωνιολόγους και λιγότερο για τους ανθρωπολόγους.

Γενικότερα, η σφαίρα της εργασίας αποτελεί πρόσφορο έδαφος ανάδειξης της πολυπλόκωτης των τρόπων με τους οποίους τα υποκείμενα και συγκεκριμένα οι γυναίκες δίνουν σάρκα και οστά στην επιθυμία τους να επιτύχουν, να αναγνωριστούν και να αποδεσμευτούν από τις κοινωνικές συμβάσεις. Η 'εργασία' αποτελεί πεδίο πολλαπλών εννοιολογήσεων. Συνιστά κύριο πεδίο της ανθρωπίνης ύπαρξης στο οποίο τα υποκείμενα

επενδύουν προσοχή, χρόνο, ενέργεια, θέλοντας να επιβιώσουν, αλλά και να εκφραστούν δημιουργικά, να ασκήσουν έλεγχο πάνω σε άλλα πρόσωπα, να μεταλλάξουν υλικά αγαθά σε κοινωνικές διακρίσεις, να κερδίσουν αυτοεκτίμηση και ευχαρίστηση. Η εργασία μπορεί να οριστεί μόνο σε σχέση με τις ιδιαίτερες κοινωνικές και πολιτικές σχέσεις μέσα στις οποίες εγγράφεται. Ο όρος «εργασία» δεν μπορεί να οριστεί έξω από το πολιτισμικο-κοινωνικό πλαίσιο της. Η εργασία είναι ο χώρος όπου διαμορφώνεται, νομιμοποιείται, αναπαράγεται και μετασχηματίζεται ο κοινωνικός προσδιορισμός των φύλων (Κραβαρίτου 1989).

Η συζήτηση γενικά που έχει διεξαχθεί για την εργασία, κυρίως από οικονομολόγους και μερικούς κοινωνικούς ερευνητές αναφέρεται ως επί το πλείστον στην 'αμειβόμενη' εργασία που γίνεται αντιληπτή ως 'απασχόληση', ορίζεται ως 'παραγωγική' και πραγματοποιείται από άνδρες σε διακεκριμένους τόπους δουλειάς (Βαΐου, Χατζημιχάλης 1997). Η μορφή αυτή της εργασίας έχει αναχθεί σε πρότυπο με το οποίο, συγκρινόμενες όλες οι άλλες μορφές εργασίας, αποτελούν παρέκκλιση. Για παράδειγμα, η οικογενειακή εργασία, η αυτοαπασχόληση, η εποχιακή εργασία η ασυνεχής, και γενικότερα, όποια εργασία έχει το χαρακτήρα της 'άτυπης', αποτελεί περιθωριακό αντικείμενο διερεύνησης. Η μη αμειβόμενη εργασία θεωρείται βοηθητική και μη παραγωγική, συνδέεται με τις γυναίκες και έχει αποτελέσει μέρος της συζήτησης για την εργασία στα πλαίσια των φεμινιστικών προσεγγίσεων που μελετούν την εργασία των γυναικών.

Η εργασία που προϋποθέτει εκπαίδευση και περιέχει άσκηση εξουσίας, οδηγεί σε κοινωνική καταξίωση, ενώ προσδιορίζεται από πνευματική δραστηριότητα ή συνδυάζει εν μέρει και χειρωνακτική, απαιτώντας κάποιο είδος δεξιότητας, μπορεί να έχει το χαρακτήρα 'καριέρας'. Η 'εργασία' που δεν έχει αυτόν το χαρακτήρα και θεωρείται αξιολογικά 'κατώτερη', δεν απαιτεί εκπαίδευση ή μόρφωση, δεν συνοδεύεται από κοινωνική καταξίωση, ενώ είναι χαμηλά αμειβόμενη, γίνεται αντιληπτή απλά ως 'εργασία' (Παπαζήση 1999).

Για τις γυναίκες, η έννοια αλλά και η εμπειρία της εργασίας είναι πολύ πιο σύνθετες από την «αμειβόμενη απασχόληση». Περιλαμβάνουν διαδικασίες και σχέσεις εργασίας που διαπερνούν το σύνολο της καθημερινής ζωής και δύσκολα εντάσσονται σε δυϊστικές ταξινομήσεις: δουλειά-σχόλη, χρόνος εργασίας-χρόνος ανάπαυσης, τόπος δουλειάς-τόπος κατοικίας, μητρότητα-καριέρα, 'ιδιωτική' ή 'δημόσια' σφαίρα. Τα όρια αυτών των ταξινομήσεων συχνά συγχέονται και μετατίθενται και δύσκολα μπορούν να ερμηνευθούν με βάση τις καθιερωμένες αναλυτικές κατηγορίες (Βαΐου, Στρατηγάκη 1989, Βαΐου 1989, Θανοπούλου, Κωτσοβέλου, Παπαρούνη 1999, Καβουνίδη 1996). Για παράδειγμα η 'μητρότητα' ως βιολογική και νομική κατάσταση της γυναίκας ανήκει στη σφαίρα του 'ιδιωτικού' ως έκφραση της προσωπικής εμπειρίας του υποκειμένου στο χώρο του. Όμως, στο βαθμό που η γέννηση και το φαινόμενο της υπογεννητικότητας απασχολούν την κρατική πολιτική, εμπλέκεται με την άσκηση της δημόσιας εξουσίας και είναι στοιχείο του δημόσιου χώρου. Η 'καριέρα' ανήκει στο χώρο του δημόσιου, αφού ασκείται στο πεδίο των συναλλαγών ή της διοίκησης, και περιέχει εξουσία. Ωστόσο η μητρότητα επηρεάζεται άμεσα από την καριέρα και το αντίστροφο καταδεικνύοντας ότι

και οι δύο αποτελούν καταστάσεις με διπλή οπτική. Στη διαπλοκή των δύο, η σχέση και ο καθορισμός του δημόσιου και του ιδιωτικού δεν συνιστούν πάντα διακριτούς τομείς με αυστηρά όρια (Παπαζήση 1999).

Γενικότερα η συμμετοχή των γυναικών στο εργατικό δυναμικό είναι στενά συνδεδεμένη με τα γεγονότα του κύκλου ζωής. Στην Ελλάδα οι γυναίκες που εργάζονται διατηρούν την απασχόλησή τους μέχρι ένα συγκεκριμένο σημείο της ζωής τους, όπως είναι ο γάμος, ή η γέννηση του πρώτου τους παιδιού, στην συνέχεια όμως την διακόπτουν χωρίς να επανέρχονται αργότερα στην αγορά εργασίας (Θανοπούλου, Κωτσοβέλου, Παπαρούνη 1999, Μουσούρου 1996, Νικολαΐδου 1975). Ο αριθμός των παιδιών συνδέεται αρνητικά με την εργασία των γυναικών (Βελεντζάς 1988, Συμεωνίδου 1986, Συμεωνίδου 1989α, Συμεωνίδου 1989β, Συμεωνίδου 1990). Επίσης το εισόδημα του νοικοκυριού, όταν ξεπερνά ένα συγκεκριμένο επίπεδο, μπορεί να έχει αρνητική επίδραση στη συμμετοχή των γυναικών στο εργατικό δυναμικό.

Όσο υπάρχει ένας καταμερισμός της εργασίας κατά φύλο, όπου ο άνδρας δεν εμπλέκεται στα οικιακά καθήκοντα στο σπίτι και η γυναίκα δεν έχει ίση πρόσβαση και ίσους όρους στη μισθωτή εργασία, οι δύο σύζυγοι συνεχίζουν να έχουν όχι μόνο κοινά, αλλά και ξεχωριστά συμφέροντα ως προς της εργασία της συζύγου. Η ευχέρεια των γυναικών για διάθεση της εργασίας τους περιορίζεται με διάφορους τρόπους από τις ιδεολογικές προδιαγραφές για τον καταμερισμό της εργασίας κατά φύλο και το φόρτο της μη προσοδοφόρου εργασίας που προσφέρουν οι γυναίκες στο σπίτι. Συνήθως όμως περιορίζεται και από τους άνδρες τους, καθώς ο σύζυγος ασκεί έλεγχο αποτρέποντας τη γυναίκα του από το να αναλάβει προσοδοφόρο εργασία. Όπου η γυναίκα εργάζεται μαζί με τον άνδρα της (για παράδειγμα στη βιοτεχνία), ο σύζυγος ελέγχει το προϊόν της εργασίας της. Από αυτήν την άποψη, η γυναικεία εργασία αποτελεί ένα πρίσμα για την επανεξέταση θεσμών και πολιτισμικών διαδικασιών τις οποίες επαναπροσδιορίζει και ανασηματοδοτεί. Για παράδειγμα, ο γάμος είναι μια διαδικασία συνεχούς διαπραγμάτευσης των όρων συνύπαρξης και ανταλλαγής ανάμεσα στους συζύγους. Παράλληλα διαπιστώνεται ότι οι γυναίκες εφαρμόζουν στρατηγικές που τείνουν να βελτιώνουν τη σχετική τους θέση μέσα από την εργασιακή τους εμπειρία (Συμεωνίδου 1994, Κανουνιδίς 1985, Καβουνίδη 1989, Κετσετζοπούλου, Συμεωνίδη 2002, Πετρονώτη 1995α, Πετρονώτη 1995β).

Τα τελευταία χρόνια στην Ελλάδα η γυναικεία απασχόληση παρουσιάζει τα παρακάτω βασικά χαρακτηριστικά: Αύξηση της συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό, βελτίωση του εκπαιδευτικού επιπέδου των εργαζόμενων γυναικών, αύξηση της απασχόλησης των γυναικών ως μισθωτών στον τριτογενή τομέα, αύξηση και διατήρηση σε υψηλά επίπεδα της μακροχρόνιας ανεργίας των γυναικών ((Αυδή – Καλκάνη 1989, Δέδε 1995, Μουσούρου 1993, Παπαγαρουφάλη-Ιακώβου 1989, Πετρινώτη 1989β, Πετρινώτη 1989γ, Χλέτσος 1988).

Ωστόσο οι ερευνητές διαπιστώνουν μια σειρά αντιφατικών καταστάσεων και εξελίξεων, όπως είναι η σταδιακή επιλογή «ανδρικών» και τεχνολογικά προηγμένων επαγγελμάτων και κλάδων, αλλά και η περιορισμένη εκπροσώπηση των γυναικών σε ορισμένα επαγγέλματα υψηλής

υπευθυνότητας και κοινωνικού κύρους (Ηλιού 1988, Μαγγανάρα 1988, Μαγγανάρα 1998, Πετρινώτη 1991, Στρατηγάκη 1989β, Στρατηγάκη 1987α, Στρατηγάκη 1987β). Επίσης ισχυρίζονται ότι το ελληνικό κράτος εξακολουθεί να στηρίζεται σχεδόν αποκλειστικά στον «υποχρεωτικό αλτροϊσμό» των γυναικών για να καλύψει τις τεράστιες αδυναμίες του στον τομέα της πρόνοιας.

ΑΜΟΙΒΟΜΕΝΗ ΚΑΙ ΜΗ ΑΜΟΙΒΟΜΕΝΗ ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΕΡΓΑΣΙΑ

Το μεγαλύτερο κομμάτι της βιβλιογραφίας για τις γυναίκες και την εργασία τους υπογραμμίζει τη διαίρεση της εργασίας σε αμοιβόμενη και μη, σε εργασία 'μέσα' και 'έξω' από το σπίτι, ενώ εστιάζει στην εργασία που έχει το χαρακτήρα της «μερικής απασχόλησης».

Σύμφωνα με πολλές ερευνητικές εργασίες και δημοσιεύματα, η θέση των γυναικών στην αγορά εργασίας καθορίζεται από τη θέση τους στην οικογένεια και από το γεγονός ότι σηκώνουν το βάρος της οικιακής εργασίας. Ο χώρος δουλειάς/παραγωγής/μισθωτής εργασίας είναι χώρος όπου δεν διαμορφώνονται μόνο σχέσεις παραγωγής, αλλά ασκούνται και σχέσεις εξουσίας ανάμεσα στα φύλα. Οι γυναίκες υφίστανται ιδιαίτερη εκμετάλλευση στην αγορά εργασίας εξαιτίας των καθηκόντων τους στην οικογένεια. Υποχρεώνονται να δεχθούν μερική απασχόληση ή δουλειές με δυσμενέστερους όρους εργασίας οι οποίες μπορούν να συνδυαστούν εύκολα με τις οικογενειακές τους υποχρεώσεις (Δήμου 1989, Ζακοπούλου, Παναγιωτοπούλου 1988α, Ζακοπούλου, Παναγιωτοπούλου 1988β, Καραμεσίνη 1998). Ο διαχωρισμός ανάμεσα στους ρόλους των δύο φύλων, μεταξύ εργασίας και οικογένειας και αντίστοιχα ανάμεσα στον ιδιωτικό και τον δημόσιο χώρο παραγνωρίζει τη διάσταση της οικονομικής συνεισφοράς των γυναικών και έχει ως συνέπεια τη διαμόρφωση ειδικών –μειονεκτικών- συνθηκών στην πρόσληψη των γυναικών στην εργασία, στη διαμόρφωση των μισθών τους και στην επαγγελματική τους εξέλιξη (Κασιμάτη 1982, Κετσετζοπούλου 2002, Παναγιωτόπουλος 1998).

Η αύξηση της συμμετοχής των γυναικών στο εργατικό δυναμικό υπήρξε αποτέλεσμα--σε μεγάλο βαθμό--της αυξανόμενης συμμετοχής τους στα συστήματα εκπαίδευσης και κατάρτισης (Γαβριήλ 1989, Ιωακείμογλου, Καμινιώτη, Κωστάκη, Σκοπελίτου 1998, Καβουνίδη 1990, Κανελλόπουλος 1989, Σιδηροπούλου-Δημακάκου 1998). Η αύξηση αυτή συμπορεύτηκε με τις ανάγκες που δημιουργήθηκαν από τις εξελίξεις και τους μετασχηματισμούς στις κοινωνικές δομές, στην οικονομική ανάπτυξη και στην οργάνωση της εργασίας. Ωστόσο, ένα τέτοιο γεγονός δεν ακύρωσε τους μηχανισμούς παραγωγής προβλημάτων και διακρίσεων σε βάρος των γυναικών στις δομές της αγοράς εργασίας. Από αυτήν την άποψη αρκετοί ερευνητές διαπιστώνουν, για παράδειγμα, υποεκπροσώπηση των γυναικών σε σημαντικούς τομείς της κοινωνικής και οικονομικής ζωής, όπως στον τομέα της επιστήμης, στην έρευνα, στα κέντρα λήψης αποφάσεων και γενικά στις υψηλές βαθμίδες της επαγγελματικής ιεραρχίας (Ηλιού 1988, Μαγγανάρα 1988, Μαγγανάρα 1998). Από την άλλη πλευρά η απασχόληση των γυναικών έχει αυξηθεί στις διοικητικές θέσεις και στους τομείς των υπηρεσιών (Γεωργακοπούλου 1998). Αυτή η κατάσταση συνυπάρχει με μια τάση «προλεταριοποίησης» των γυναικών στον τομέα των

υπηρεσιών, όπου η απασχόλησή τους περιορίζεται σε χαμηλές και ανειδίκευτες θέσεις στην επαγγελματική ιεραρχία. Στη βιομηχανία, η δραστηριότητα των γυναικών συγκεντρώνεται στους τομείς κατασκευής ειδών ένδυσης και κατασκευής τροφίμων και ποτών (Καβουνίδη 1982, Σαπουντζάκη 1991, Λαμπριανίδης, Ανδριάς, Καραγιάννης, Λινάρδος-Ρυλμόν 1995). Από την δεκατονομή των ενταγμένων ερευνητών σε βαθμίδες διαπιστώνεται ότι στις υψηλές βαθμίδες οι γυναίκες είναι ελάχιστες, ενώ η διαφορά μειώνεται στις χαμηλότερες ερευνητικές βαθμίδες (Αλιπράντη-Μαράτου 2001, Τεπέρογλου, Μαράτου-Αλιπράντη, Κετσετζοπούλου 2001).

Όσον αφορά το εκπαιδευτικό προσωπικό, στην προσχολική εκπαίδευση η συντριπτική πλειονότητα είναι γυναίκες, στη στοιχειώδη και μέση εκπαίδευση πάνω από το μισό των διδασκόντων είναι γυναίκες, ενώ στο διδακτικό προσωπικό ανώτατης εκπαίδευσης οι γυναίκες υποεκπροσωπούνται. Όπως επίσης διαπιστώνεται από τα στοιχεία της στατιστικής υπηρεσίας για το 2000, οι γυναίκες απόφοιτες ανώτατης εκπαίδευσης πλήττονται από την ανεργία σε πολύ μεγαλύτερα ποσοστά από τους άνδρες (Παπαδόπουλος, Σερεμέτης 1998β, Πετρινώτη 1989α, Πετρινώτη 1989γ).

Η έρευνα για την εργασία των γυναικών στην Ελλάδα έχει δώσει έμφαση στην αμειβόμενη απασχόληση (Κασιμάτη 1982, Καραμεσίνη 1998, Θανοπούλου 1992). Οι περισσότερες μελέτες και έρευνες εντάσσονται στην προβληματική της ισότητας των δύο φύλων και όχι στην προβληματική των σχέσεων εξουσίας ανάμεσα στα φύλα. Η φεμινιστική και κυρίως η μαρξιστική προσέγγιση κατέδειξε ότι η συμμετοχή των γυναικών στην 'εξωοικιακή' παραγωγική διαδικασία, σε σύγκριση με των ανδρών, χαρακτηρίζεται από χαμηλές αμοιβές για την παροχή ίσης εργασίας (Πετράκη-Κώττη 1985, Πετράκη-Κώττη 1998). Οι γυναίκες απολούνται πρώτες σε περιόδους κρίσης, ενώ πλήττονται από την ανεργία και την υποαπασχόληση διπλάσια από τους άνδρες. Επίσης κατέχουν κατώτερες θέσεις σε όλους τους οικονομικούς τομείς και συμμετέχουν σε κάθε είδος οικογενειακής επιχείρησης σαν μη-αμειβόμενα μέλη σε ένα πολλαπλάσια υψηλότερο ποσοστό από τους άνδρες, τους κατεξοχόν ιδιοκτήτες και διαχειριστές των επιχειρήσεων (Ιωακείμογλου, Καμινιώτη, Κωστάκη, Σκοπελίτου 1998, Καραντινός 1987, Πετρινώτη 1989β, Σακέλλης 1993).

ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΚΑΙ ΜΗ - ΑΜΟΙΒΟΜΕΝΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Οι γυναίκες, χάρη στην υποκειμενική προσέγγιση και τη βιωμένη τους εμπειρία κατέδειξαν ότι ο χρόνος εργασίας δεν είναι μόνο ο εμπορευματοποιημένος αλλά και ο αόρατος, της μη-αμειβόμενης εργασίας και συνέβαλαν στον 'αντικειμενικότερο' ορισμό του. Στην «επίσημη» οικονομία έχει καθιερωθεί (από την οικονομική επιστήμη) η κατηγορία των «συμβοηθούτων και μη αμειβόμενων μελών της οικογένειας», η πλειοψηφία της οποίας αποτελείται από γυναίκες (αγροτικός χώρος και επιχειρήσεις). Ωστόσο όλοι σχεδόν οι μελετητές συμφωνούν ότι ο ρόλος

της γυναίκας στην αγορά εργασίας δεν είναι αυτοδύναμος. Επίσης διαπιστώνουν έντονη την τάση η απασχολούμενη γυναίκα να προτιμά την εξαρτημένη εργασία σε όλες τις επαγγελματικές κατηγορίες. Η γυναικεία μη αμοιβόμενη εργασία τις περισσότερες φορές παίρνει το χαρακτήρα της «εθελοντικής» εργασίας. Ως τέτοια ορίζεται ο όγκος της εργασίας που χρειάζεται να αναλάβουν οι γυναίκες-μέλη των νοικοκυριών και δεν αφορά μόνο τις υπηρεσίες που παρέχονται υποτυπωδώς, όπως η φροντίδα των ηλικιωμένων, αλλά επεκτείνεται και στις υπηρεσίες που παρέχονται δημόσια, όπως είναι η υγεία. Οι γυναίκες-συγγενείς που φροντίζουν τον νοσηλευόμενο ασθενή στα νοσοκομεία της Αθήνας είναι αναγκαίο στοιχείο για τη λειτουργία της περίλθαψης με περιορισμένο νοσηλευτικό προσωπικό. Αυτή η εθελοντική εργασία σπανίως αναγνωρίζεται ως τέτοια και ο όγκος της μένει να αποτιμηθεί. Πρόκειται για ένα είδος απλήρωτης οικιακής εργασίας που συμπληρώνει την ελλειμματική λειτουργία των δημόσιων υπηρεσιών. Ειδικά στην πόλη διαμορφώνεται ένα γυναικείο εργατικό δυναμικό που ενώ επιθυμεί να εργαστεί βρίσκεται παγιδευμένο σε έναν κόσμο 'οικιακής' εργασίας η οποία αποκρύπτεται γιατί περιγράφεται ως 'προσφορά', 'αγάπη', και 'φροντίδα'. Στην Ελλάδα, η παροχή υπηρεσιών από το κράτος προϋποθέτει την ύπαρξη της νοικοκυράς 'πλήρους απασχόλησης' σε κάθε νοικοκυριό (Βαΐου, Γολέμης, Λαμπριανίδης, Χατζημιχάλης, Χρονάκη 1996, Δήμου 1989, Καραμεσίνη 1998, Κασσιμάτη 1982).

ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΕΡΓΑΣΙΑ ΚΑΙ ΕΥΕΛΙΚΤΕΣ ΜΟΡΦΕΣ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ

Ο όρος «ευέλικτες» ή «άτυπες» μορφές απασχόλησης, χρησιμοποιείται για να περιγράψει τις μορφές εκείνες που αποκλίνουν από το κανονικό μοντέλο εργασίας το οποίο παραπέμπει στην σχέση εξαρτημένης εργασίας πλήρους απασχόλησης (για την Ελλάδα 40 ώρες εβδομαδιαίως) αορίστου χρόνου. Δηλαδή για εργασία που παρέχεται έναντι μισθού ή ωρομισθίου και είναι εξαρτημένη από έναν εργοδότη. Βέβαια η έννοια της ευελιξίας στην αγορά εργασίας δεν αφορά μόνο τις ώρες εργασίας και το εργασιακό καθεστώς (αορίστου ή ορισμένου χρόνου) αλλά και τους μισθούς καθώς και τα εργασιακά δικαιώματα (συντάξεις, επιδόματα, άδειες, κοινωνική ασφάλιση κ.λ.π.). Από τις διάφορες κατηγορίες ευέλικτης απασχόλησης, οι ερευνητές δίνουν έμφαση στην 'μερική απασχόληση', η οποία σε αντίθεση με την καθημερινή και με πλήρες ωράριο εργασία, αποτελεί μια μορφή παροχής εργασίας μειωμένου χρόνου με μειωμένες αποδοχές. Επίσης αναφέρονται και στην 'άτυπη' απασχόληση, της οποίας βασική συνθήκη ύπαρξης είναι η μεγάλη προσφορά εργατικού δυναμικού που βρίσκεται σε δυσμενή θέση στην αγορά εργασίας αναφορικά με την ηλικία, το φύλο και την κοινωνική προέλευση. (Αβραμίδου 2001, Αθανασιάδου, Βαΐου, Χατζημιχάλης 1997, Πετροπούλου, Μιμίκου 2001, Kyriazis 1999, Λυμπεράκη, Μουρίκη 1996, Μουρίκη 1991β, Παζαρζή 1991, Σεβαστίδης 1999, Symeonidou-Alatoroulou 1980, Symeonidou 1997).

Στην Ελλάδα άργησαν να θεσμοθετηθούν--μόλις το 1990--οι ευέλικτες μορφές απασχόλησης και μέχρι πρόσφατα εφαρμόζονταν ανεπίσημα στον κόσμο της παραοικονομίας.

Επιπλέον, το 1998 θεσμοθετήθηκαν ρυθμίσεις στην αγορά εργασίας, που αφορούν την προστασία των «άτυπα» εργαζομένων, ενώ παράλληλα επιδιώχθηκε και η καταγραφή του μεγέθους της «άτυπης» απασχόλησης. Η καθυστέρηση αυτή είχε σαν αποτέλεσμα τη μικρή σχετικά παραγωγή θεωρητικών ερευνών για το εξεταζόμενο θέμα, και κατά συνέπεια την περιορισμένη συστηματική γνώση των ποικίλων όψεων του φαινομένου. Το γεγονός ότι οι μορφές αυτές απασχόλησης άργησαν να θεσμοθετηθούν στην Ελλάδα εξηγεί και γιατί αποτελούν αντικείμενο μελέτης και διερεύνησης τα τελευταία κυρίως χρόνια.

Σύμφωνα με τους μελετητές, οι ευέλικτες μορφές απασχόλησης τείνουν να ενισχύουν και ν' αναπαράγουν τον 'παραδοσιακό' ρόλο της γυναίκας, παρά να τον ανατρέπουν, διότι πέρα από ορισμένα, κοινά για τους εργαζόμενους αρνητικά χαρακτηριστικά, οι μορφές αυτές απασχόλησης αφορούν ειδικά τις γυναίκες εργαζόμενες. Η κύρια προβληματική που αναδεικνύεται από τα επιστημονικά δημοσιεύματα αφορά τους όρους με τους οποίους οι γυναίκες εισέρχονται στην εν λόγω αγορά εργασίας.

Πιο συγκεκριμένα, είναι κυρίαρχη η άποψη ότι με την επέκταση των ευέλικτων μορφών απασχόλησης επιβεβαιώνεται καταρχήν ο συμπληρωματικός χαρακτήρας της γυναικείας εργασίας και η ευκαιριακή συμμετοχή της γυναίκας στην παραγωγή. Επιπλέον, αποτρέπεται η πλήρης και ισότιμη συμμετοχή της γυναίκας στην παραγωγή, καθώς εγκλωβίζεται στο δίλημμα "αβέβαιη και υποβαθμισμένη δουλειά ή ανεργία". Επίσης, με την ευρεία συμμετοχή των γυναικών στις ευέλικτες μορφές απασχόλησης ενισχύεται η παραδοσιακή διάκριση ανάμεσα σε 'ανδρικά' και 'γυναικεία' επαγγέλματα, ενώ διαιρείται κατά κάποιον τρόπο, η αγορά εργασίας σ' έναν κορμό εργαζομένων γένους αρσενικού (με πλήρη απασχόληση, υψηλή ειδίκευση και ικανοποιητικές αμοιβές) και σε μία περιφέρεια εργαζομένων γένους θηλυκού (με επισφαλή απασχόληση, ανειδίκευτη και με χαμηλές αμοιβές). Ωστόσο, μερικοί κοινωνιολόγοι, εκφράζουν αντίθετη άποψη εκτιμώντας ότι με τις νέες ευέλικτες μορφές απασχόλησης, οι γυναίκες έχουν μεγαλύτερη πρόσβαση στην αγορά εργασίας και έτσι περιορίζεται ο αποκλεισμός τους απ' αυτήν: επίσης, δημιουργούνται οι συνθήκες για την ουσιαστική βελτίωση της σχέσης των δύο φύλων εξαιτίας μιας συμμετρικής κατανομής της οικιακής εργασίας. Επισημαίνεται ακόμη ότι διαφορετικοί λόγοι ωθούν τα δύο φύλα σ' αυτές τις μορφές απασχόλησης. Έτσι, ενώ οι άνδρες επιλέγουν την ευέλικτη απασχόληση προκειμένου να ενισχύσουν το κύριο εισόδημά τους, οι γυναίκες επιδιώκουν, μέσα από τη μορφή αυτή απασχόλησης, να εξασφαλίσουν ένα κύριο και μοναδικό εισόδημα (Καραντινός, Ζιώμας, Κετσετζοπούλου, Μουρίκη 1997, Μουρίκη 1991α, Πελαγίδης 1989, Πετρινιώτη 1991, Πιζάνιας 1995, Σακέλλης 1993).

ΜΕΡΙΚΗ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ ΚΑΙ ΕΜΦΥΛΕΣ ΔΙΑΚΡΙΣΕΙΣ

Από το σύνολο των θεωρητικών ερευνών αρκετές αναφέρονται στη μερική απασχόληση και στις διακρίσεις που αυτή συνεπάγεται για την αγορά εργασίας με βάση το φύλο. Οι έρευνες, στη μεγάλη τους πλειοψηφία, αναφέρονται στις έμμεσες διακρίσεις, στις οποίες οδηγεί η

συγκεκριμένη μορφή απασχόλησης σε βάρος των εργαζόμενων γυναικών (Karantinos 1998, Moussourou, Spiliotopoulos 1984, Παυλίδου 1989, Psacharopoulos 1983, Τσουκαλάς 1985, Φράγκος 1990) .

Οι θέσεις που προσφέρονται για μερική απασχόληση καταλαμβάνονται ως επί το πλείστον από γυναίκες· πρόκειται για χαμηλά αμειβόμενες θέσεις εργασίας (τηλεφωνήτριας, δακτυλογράφου, καθαρίστριας κ.α.) για τις οποίες δεν απαιτείται ειδικότητα, ούτε ιδιαίτερη ευκαιρία για επαγγελματική εκπαίδευση. Στην προκειμένη περίπτωση, η μερική απασχόληση συντηρεί τις 'παραδοσιακές' γυναικείες εργασίες (δακτυλογράφου, νοσοκόμας κ.ά.) και, καθώς γίνεται πιο 'θηλυκή', ενισχύει τον έμφυλο καταμερισμό της εργασίας σε βάρος των γυναικών. Επιπλέον, οι γυναίκες υφίστανται ιδιαίτερη εκμετάλλευση στην αγορά εργασίας, καθώς--εξαιτίας των καθηκόντων τους στην οικογένεια--αναγκάζονται να δεχτούν θέσεις μερικής απασχόλησης

Σύμφωνα με τις κοινωνιολογικές προσεγγίσεις το καθεστώς της μερικής απασχόλησης ευθύνεται σε μεγάλο βαθμό για τη διαφορετική κατά φύλο σύνθεση των βαθμίδων της ιεραρχίας. Ειδικότερα στον τραπεζικό κλάδο, ενώ παρατηρείται μία τάση εξάλειψης του επαγγελματικού διαχωρισμού κατά φύλο, η ίδια τάση φαίνεται ν' ανακόπτεται με την επέκταση της μερικής απασχόλησης. Αυτό συμβαίνει καθώς στον τραπεζικό τομέα το μεγαλύτερο μέρος της γυναικείας απασχόλησης εμπίπτει στην κατηγορία της μερικής απασχόλησης (Γεωργακοπούλου 1998, Στρατηγάκη 1989β, Επιτροπή Ισότητας ΕΕΤ- ΟΤΟΕ 1991, Πετρινώτη 1998).

Ένα ακόμη χαρακτηριστικό της μερικής απασχόλησης των γυναικών στην Ελλάδα, είναι ότι συναντάται ευρέως στο πλαίσιο του συστήματος 'φασόν' στις διάφορες βιομηχανικές και βιοτεχνικές μονάδες και κυρίως στην κλωστοϋφαντουργία και στους κλάδους ένδυσης και υπόδυσης (Βαΐου & Χατζημιχάλης 1997, Κανταράκη 2001, Λυμπεράκη 1991, Σαπουντζάκη 1991). Οι γυναίκες, από αυτήν την άποψη, συγκαταλέγονται σ' ένα κατ' εξοχήν δευτερεύον εργατικό δυναμικό και λειτουργούν ως «εφεδρικός στρατός» (Αβραμίδου 2001, Αθανασιάδου, Πετροπούλου, Μιμίκου 2001, Παζαρζή 1991).

Τέλος, η μερική απασχόληση των γυναικών διέπεται από ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά:

Α) Δεν απαιτεί ιδιαίτερη ειδίκευση και αυτό έχει σαν αποτέλεσμα τη διάκριση ανάμεσα σε 'γυναικεία' και 'ανδρικά' επαγγέλματα· πρόκειται για διάκριτη η οποία αμβλύνεται τα τελευταία χρόνια και επανέρχεται μέσω της συνεχώς αυξανόμενης μερικής απασχόλησης.

Β) Οι εργασίες μερικής απασχόλησης είναι συνήθως χαμηλά αμειβόμενες και σ' αυτό το καθεστώς συμβάλλει η ανύπαρκτη σχεδόν συνδικαλιστική δράση των ομάδων που απασχολούνται μερικώς.

Γ) Οι μερικά απασχολούμενοι αποτελούν μια κατηγορία εργαζομένων των οποίων τα νομικά δικαιώματα υστερούν έναντι εκείνων των εργαζομένων με κανονική απασχόληση.

Η ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΕΡΓΑΣΙΑ ΣΤΟ ΣΠΙΤΙ

Η αμοιβόμενη εργασία στο σπίτι θεωρείται συχνά ότι συνδυάζεται με τα οικιακά 'καθήκοντα' των γυναικών. Όμως, η δουλειά στο σπίτι, σε συνδυασμό με την αμειβόμενη οικιακή εργασία, δεν

εξασφαλίζει στις γυναίκες το χαρακτηρισμό και τα προνόμια των εργαζόμενων, ούτε μεταβάλλει την υποδεέστερη θέση τους στην αγορά εργασίας. Οι γυναίκες ενσωματώνονται στην αγορά εργασίας με όλες τις πραγματικές και συμβολικές δεσμεύσεις του προσδιορισμού τους ως 'νοικοκυρών'. Αυτός ο προσδιορισμός στηρίζεται στην αποδοχή ότι υπάρχει ένας 'φυσικός' καταμερισμός εργασίας ανάμεσα στα φύλα, ότι υπάρχουν 'χώροι', αλλά και 'χρόνοι' που αντιστοιχούν σε κάθε φύλο από τη 'φύση' του (Dubish 1986, Friedl 1986, Hirschon 1981, Ιγγλέση 1990). Ωστόσο, τα κομμάτια της ανθρώπινης εργασίας, οι χώροι, οι χρόνοι και η σχέση τους με το φύλο των εργαζομένων αποτελούν μια ολότητα. Παράλληλα, συνιστούν διαφορετικές όψεις ενός συστήματος που κατασκευάζει τα κοινωνικά φύλα (Κετσετζοπούλου, Συμεωνίδη 2002, Σινόπουλος 1986, Sinoroulos 1988).

Η αμοιβόμενη εργασία στο σπίτι συνεπάγεται ανασφάλεια, πολλές ώρες δουλειάς για μικρή αμοιβή, έλλειψη κοινωνικής ασφάλειας κ.ά. Πολλοί ερευνητές τονίζουν ότι η υποτίμηση αυτής της μορφής απασχόλησης διαιωνίζει την αντίληψη ότι στην πραγματικότητα τις γυναίκες αυτές τις συντηρούν οι άνδρες τους. Από την άλλη μεριά, η υποτίμηση αυτή αποτελεί πηγή κοινωνικής υπεροχής για τους άνδρες, καθώς ενισχύει την παραδοσιακή ταύτιση των γυναικών με τη φροντίδα των παιδιών και του νοικοκυριού (Αλιπράντη-Μαράτου 1999). Επιπλέον, οι εργαζόμενες στο σπίτι δύσκολα μπορούν να διαχωρίσουν τους όρους εργασίας της 'νοικοκυράς' και της 'εργαζόμενης' με αμοιβή καθώς παραβιάζονται τα όρια και αλληλοδιαπλέκονται ο ιδιωτικός χώρος με το χώρο εργασίας. (Βαΐου, 1989, Βαΐου, Στρατηγάκη, Χρονάκη 1991, Θανοπούλου, Κωτσοβέλου, Παπαρούνη 1999, Κετσετζοπούλου, Συμεωνίδη 2002). Στην προσπάθεια να συνδυαστούν οι δύο αυτοί κόσμοι, οι κατά φύλο ανισότητες εντείνονται, τοποθετώντας τις γυναίκες σε υποδεέστερες θέσεις δεδομένου ότι ως εργαζόμενες στο σπίτι δεν μπορούν να αποκτήσουν και να παγιώσουν την ταυτότητα της 'εργαζόμενης', ούτε απέναντι στον εαυτό τους, ούτε απέναντι στους άλλους εργαζόμενους. Είναι αυτές που απομακρύνονται, μένουν έξω από το συνδικαλιστικό κίνημα και υποβάλλονται σε σκληρή καταπίεση (Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου 1986, Ζακοπούλου, Παναγιωτοπούλου 1988α, Κραβαρίτου 1992).

Επιπρόσθετα, το γεγονός ότι η αμειβόμενη εργασία στο σπίτι δεν καταγράφεται στις επίσημες στατιστικές, έχει σαν αποτέλεσμα να υποτιμάται περισσότερο η συνολική εργασία των γυναικών παρά των ανδρών. Έτσι, αναπαράγονται οι κατά φύλο ανισότητες όχι πλέον με τον αποκλεισμό των γυναικών αλλά βάσει των όρων με τους οποίους εργάζονται.

ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΕΡΓΑΣΙΑ ΚΑΙ ΑΠΟΔΟΧΕΣ

Μερικές από τις έρευνες και τα επιστημονικά δημοσιεύματα διερευνούν τους τρόπους με τους οποίους η γυναικεία εργασία στερείται υλικό αντίκρουσμα σε σχέση με την αντίστοιχη αντρική. Η έννοια του 'μισθού' προσδιορίζεται από μια σειρά παραγόντων που αφορούν βασικά τις γυναίκες και την πρόσληψή τους ως 'εργαζόμενες' από το σύνολο του εργασιακού τους περιβάλλοντος.

Οι ερευνητές που έχουν πραγματοποιήσει μισθολογικές μελέτες διαπιστώνουν ότι υπάρχει

ένα μεγάλο μισθολογικό χάσμα ανάμεσα στην αντρική και την γυναικεία εργασία (Kanelloroulos 1982, Karamessini 2002, Καραμεσίνη, Ιωακείμογλου 2003, Κασιμάτη 1988, Κουκουλή-Σπηλιωτοπούλου 1988, Ntermanakis, Petroglou, Sereti , Zervou 2002, Πετράκη-Κώπτη 1998). Το γεγονός αυτό θεωρείται αποτέλεσμα τόσο των εργοδοτικών πρακτικών όσο και των συλλογικών διαπραγματεύσεων που καθορίζουν τους βασικούς μισθούς στα επαγγέλματα και τους κλάδους. Αποδίδεται επίσης ιστορικά στις κοινωνικές αντιλήψεις περί κατώτερης αξίας της γυναικείας εργασίας σε σχέση με την ανδρική, καθώς και στη μικρή συνδικαλιστική δύναμη των εργαζόμενων στα επαγγέλματα και τους κλάδους όπου επικρατούν οι γυναίκες. Ένας ακόμη προσδιοριστικός παράγοντας του χάσματος αμοιβών μεταξύ των φύλων είναι οι διαφορές φύλου στην εργασιακή εμπειρία και την προϋπηρεσία στην δουλειά. Αυτό δεν οφείλεται μόνο στο γεγονός ότι το γυναικείο εργατικό δυναμικό είναι πιο νεανικό από το ανδρικό, αλλά συνδέεται και με τις διακοπές στη σταδιοδρομία των γυναικών. Συνεπώς, το κλείσιμο της ψαλίδας των αμοιβών μεταξύ των φύλων προϋποθέτει την διευκόλυνση των γυναικών ώστε να μη διακόπτουν την επαγγελματική τους δραστηριότητα και να επανεπεντάσσονται στην αγορά εργασίας χωρίς υποβάθμιση του μισθού και των όρων απασχόλησής τους. Απαιτεί ακόμη τη βελτίωση των προοπτικών προαγωγής και επαγγελματικής τους εξέλιξης.

Ένα επιχείρημα βάσει του οποίου διαρθρώνεται η προβληματική περί μισθολογικού χάσματος είναι ότι οι γυναίκες έχουν μικρότερη ισχύ από τους άνδρες σε επίπεδο ατομικής διαπραγμάτευσης των μισθών. Μεγαλύτερα περιθώρια για άμεσες διακρίσεις στις αμοιβές υπάρχουν στις μικρές απ' ότι στις μεγάλες επιχειρήσεις, διότι η διάρθρωση των μισθών είναι αδιαφανής, τα συνδικάτα απουσιάζουν και οι συνάδελφοι, φοβούμενοι αντίποινα από τον εργοδότη, είναι απρόθυμοι να καταθέσουν στα δικαστήρια υπέρ μιας εργαζόμενης που υφίσταται διάκριση.

Γενικά όλοι σχεδόν οι ερευνητές συμφωνούν ότι, αν και η αρχή της ίσης αμοιβής για εργασία ίσης αξίας κατοχυρώθηκε από το Σύνταγμα του 1975, έχει αγνοηθεί έκτοτε παντελώς τόσο από τους κοινωνικούς εταίρους όσο και από τις κυβερνήσεις.

Η ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΕΡΓΑΣΙΑ ΣΤΟΝ ΑΓΡΟΤΙΚΟ ΤΟΜΕΑ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ

Η εργασία των γυναικών στον μη γεωργικό τομέα είναι στο μέγιστο βαθμό της ορατή, μετρήσιμη, αμειβόμενη και ασφαλισμένη, ενώ η εργασία των αγροτισσών στις οικογενειακές εκμεταλλεύσεις μετρείται εμμέσως από τα δημογραφικά μεγέθη και κατά κανόνα δεν αμοιβεται. Η έρευνα σχετικά με τη συμβολή των γυναικών στην ανάπτυξη του αγροτικού χώρου παρουσιάζεται εξαιρετικά ισχνή και χαρακτηρίζεται από μια γενικότερη έλλειψη εμπειρικών ερευνών και συγκεκριμένων αναλύσεων.

Στην ελληνική βιβλιογραφία η οποία εξετάζει τη συμμετοχή των γυναικών στην αγροτική ανάπτυξη διακρίνουμε δύο βασικές κατευθύνσεις. Η μία επικεντρώνεται στη συμμετοχή της γυναίκας στην αγροτική ανάπτυξη, την οποία προσεγγίζει σε σχέση με το ζήτημα της πολυαπασχόλησης και των πολυαπασχολούμενων αγροτικών νοικοκυριών, ενώ παράλληλα

εστιάζεται στα χαρακτηριστικά και τις ανάγκες της οικογενειακής εκμετάλλευσης (Cavounidis 1983, Γιδαράκου 1996, Γιδαράκου 1999, Δαμιανός, Κασίμης, Μωυσίδης, Ντεμούζης 1994, Gidarakou 1990, Gourdomichalis 1991, Kalantaridis, Labrianidis 1999, Καφφέ- Γιδαράκου, 1998, Κοβάνη 1987, Μωυσίδης 1986, Ζακοπούλου 1999). Το βασικό συμπέρασμα που προκύπτει είναι ότι η γυναίκα αντιμετωπίζει αδιέξοδα εξαιτίας του ότι η εργασία της στην γεωργική εκμετάλλευση δεν αναγνωρίζεται ισότιμα με αυτήν του άνδρα. Η δεύτερη ερευνητική κατεύθυνση προσανατολίζεται στον περιορισμό της γυναίκας στο νοικοκυριό, ο οποίος δεν την ικανοποιεί ιδιαίτερα και έτσι ωθείται να ασχοληθεί με εξωγεωργικές δραστηριότητες (Stratigaki 1988).

Βάσει των ερευνών, τη δεκαετία του '90 εντοπίστηκαν δύο νέες κατηγορίες απασχόλησης για τις γυναίκες στην ύπαιθρο: α) οι γυναίκες γεωργοί-αρχηγοί της εκμετάλλευσης, οι οποίες συνιστούν και μειοψηφία στο σύνολο και β) οι γυναίκες με αμοιβόμενη εργασία εξωγεωργικού χαρακτήρα, στις υπηρεσίες και τη βιομηχανία, ή απασχολούμενες με παραγεωργικές δραστηριότητες εντός και εκτός του νοικοκυριού τους (αγροτουρισμός, χειροτεχνία). Στην πρώτη περίπτωση τονίζεται η περιθωριοποίηση της γυναικείας εργασίας λόγω της μηχανοποίησης των γεωργικών εργασιών, όπου υπάρχει σαφής διαχωρισμός ανάμεσα στις ανδρικές και τις γυναικείες εργασίες. Οι γυναίκες εσωτερικεύουν το ρόλο τους και ειδικεύονται στην εργασία μέσα στο νοικοκυριό δεδομένου ότι η παραγωγική γεωργική σφαίρα διακρίνεται από εκείνη της αναπαραγωγής του νοικοκυριού. Η δεύτερη περίπτωση συνδέεται με την κατώτερη θέση της γυναίκας- συζύγου στην ιεραρχία της εκμετάλλευσης, δηλαδή στο ρόλο που επιτελεί στην γεωργική παραγωγική διαδικασία καθώς και στη φύση των αγροτικών εργασιών.

Η εργασιακή εμπλοκή της γυναίκας στην γεωργική επιχείρηση είναι εξίσου σημαντική για την αναγνώρισή της ως 'γεωργού' στο πλαίσιο της αγροτικής κοινότητας. Οι γυναίκες γίνονται μέλη των αγροτικών συνεταιρισμών, αλλά οι σύζυγοι είναι αυτοί που παρακολουθούν τις συνελεύσεις, οφελούνται από προγράμματα γεωργικής εκπαίδευσης και τελικά συμμετέχουν ενεργά στην διαδικασία λήψης γεωργικών αποφάσεων. Έτσι, η σύζυγος καταλήγει να έχει μια 'ονομαστική' γεωργική ταυτότητα. Η παραπάνω διαπίστωση συνδέεται με τις κυρίαρχες αντιλήψεις περί ανδρισμού στο βαθμό που η μεταβίβαση της ιδιότητας της 'γεωργού' στις γυναίκες συζύγους θα ήταν πολλαπλά απαξιωτική για τους άνδρες συζύγους (εφόσον και μια γυναίκα μπορεί ν' ασχοληθεί με τη γεωργία).

Οι ανισότητες που συνδέονται με τον καταμερισμό της εργασίας μεταξύ των δύο φύλων απορρέουν από τη θέση της γυναίκας στην οργάνωση της οικογένειας και δεν αίρονται στον εξω-αγροτικό τομέα, αλλά αναπαράγονται με τον ίδιο τρόπο. Στον αγροτικό χώρο, η ανισότητα των ευκαιριών μεταξύ των δύο φύλων συνδέεται άμεσα με την μηχανοποίηση της γεωργικής παραγωγικής εργασίας όπως επίσης και με την κατανομή των ρόλων στο αγροτικό νοικοκυριό. Πολλοί κοινωνιολόγοι του αγροτικού χώρου διαπιστώνουν τον αυτο-αποκλεισμό των γυναικών ο οποίος αποτελεί συνάρτηση της ανισότητας ευκαιριών, που, με τη σειρά της προσδιορίζεται από περιοριστικές εσωτερικευμένες αξίες και κανόνες συμπεριφοράς. Ειδικότερα, συνδέεται με

συγκεκριμένες συμπεριφορές που 'εξουδετερώνουν' τις γυναίκες ως ενεργά συμμετέχοντα υποκείμενα στην αγροτική κοινωνία και οικονομία και θέτουν σε λειτουργία τα έμφυλα στερεότυπα (Petronoti 1981).

Οι γυναίκες που ασχολούνται στον αγροτικό τομέα παραγωγής δεν έχουν αναγνωρισμένη επαγγελματική ταυτότητα ως «αγρότισσες» (Παπαγαρουφάλη 1986, Παπαδόπουλος, Κασίμης, 2000, Σαφιλίου 2002). Ενώ οι αγρότες 'επαγγελματοποιούνται', οι αγρότισσες 'νοικοκυροποιούνται'. Αυτό έχει σαν αποτέλεσμα--αλλά ταυτόχρονα συνιστά και αιτία για--τους πολλαπλούς αποκλεισμούς των γυναικών από την απόκτηση μιας παγιωμένης επαγγελματικής ταυτότητας: α) ενδοοικογενειακός αποκλεισμός (αποκλεισμός από τους συζύγους), β) αποκλεισμός προερχόμενος από την εσωτερίκευση προτύπων δεδομένου ότι το γεωργικό επάγγελμα είναι συνώνυμο του ανδρικού επαγγέλματος και γ) θεσμικός αποκλεισμός που σχετίζεται με την ηλικία, τη μόρφωση, και την επαγγελματική κατάρτιση. Ωστόσο, η παροχή εκπαίδευσης στις γυναίκες αγρότισσες δεν σημαίνει αυτόματα καλύτερη υποδοχή τους στην αγορά εργασίας.

Για τις γυναίκες της υπαίθρου οι νέες εργασιακές προκλήσεις αναδεικνύονται κυρίως σε παραγωγικές δραστηριότητες επιχειρηματικής μορφής, στον αγροτουρισμό, την αξιοποίηση αγροτικών προϊόντων και ειδών πολιτιστικής κληρονομιάς, καθώς και στη βιολογική γεωργία. Μια σημαντική ερευνητική πρόκληση αποτελεί βέβαια το ερώτημα κατά πόσο η γυναικεία πολυδραστηριότητα συμβάλλει στον προσδιορισμό μιας νέας ταυτότητας των γυναικών, η οποία γίνεται αισθητή και έχει διαρκή παρουσία στον αγροτικό χώρο.

Πολλές έρευνες στον αγροτικό χώρο διαπιστώνουν ότι το ιδιότυπο της οικογενειακής εκμεταλλευσης ως 'επιχείρησης' στην αγροτική παραγωγή και οι σχέσεις εξουσίας μεταξύ των φύλων που αναπτύσσονται στο αγροτικό νοικοκυριό, καλλιέργησαν, κατά τη διαδικασία εκσυγχρονισμού της παραγωγής, συνθήκες καταμερισμού της εργασίας οι οποίες έβγαλαν τη γυναίκα από το 'αόρατο' πεδίο της εργατικής δύναμης. Τις δύο τελευταίες δεκαετίες η έρευνα σχετικά με τα ζητήματα των γυναικών του αγροτικού χώρου αποκάλυψε τη συμβολή της γυναίκας στην επιβίωση του αγροτικού νοικοκυριού. Την έκανε πιο 'ορατή' ως εργατική δύναμη και έθεσε ταυτόχρονα την πρόκληση για τον επαναπροσδιορισμό των συμβατικών ορισμών της 'απασχόλησης' και του 'εργαζόμενου ατόμου' που χρησιμοποιεί η στατιστική: πρόκειται για ορισμούς από τους οποίους διαφεύγει η αποτίμηση ενός σημαντικού μέρους της γυναικείας απασχόλησης επειδή δεν συνδέεται με την παραγωγή προϊόντων για την αγορά. Αποκάλυψε επίσης την κρίση της επαγγελματικής ταυτότητας που αντιμετωπίζει η εργαζόμενη γυναίκα στον αγροτικό τομέα, καθώς βρίσκεται στη σκιά του άνδρα αρχηγού της εκμετάλλευσης και σ' έναν κόσμο όπου πλέον το 'επάγγελμα' τείνει να προσδιορίζει την 'κοινωνική ταυτότητα' του ατόμου.

Στον αγροτικό χώρο, η ανάπτυξη επιχειρηματικών πρωτοβουλιών (με τη μορφή συνεταιρισμών) από γυναίκες αποτελεί ένα σχετικά καινούριο φαινόμενο. Οι τομείς στους οποίους αναπτύσσουν επιχειρηματική δράση οι γυναίκες αφορούν στον αγροτουρισμό, στη βιοτεχνική-οικοτεχνική παραγωγή και εμπορία ειδών που προέρχονται από τη μεταποίηση προϊόντων της

γεωργικής εκμετάλλευσης, στην κατασκευή και εμπορία προϊόντων της πολιτιστικής κληρονομιάς (είδη λαϊκής τέχνης) καθώς και στην παραγωγή και εμπορία προϊόντων εναλλακτικών μορφών γεωργίας (Γενική Γραμματεία Ισότητας 2000, Γιδαράκου 1998, ΠΑ.ΣΕ.ΓΕΣ. 2000). Οι αγροτουριστικοί συνεταιρισμοί ιδρύθηκαν με πρωτοβουλία της Γενικής Γραμματείας Ισότητας, στόχος της οποίας ήταν κυρίως η απόκτηση εκ μέρους των συνεταιρισμένων γυναικών οικονομικής και κοινωνικής αυτοδυναμίας και λιγότερο η συμβολή τους στην στήριξη του οικογενειακού εισοδήματος (Giagou, Apostoloroulos 1996, Ιακωβίδου 1992, Ιακωβίδου 2000, Παπαδάκη-Κλαυδιανού, Γιασεμή 1991, Τσάρτας, Θανοπούλου 1994). Ωστόσο, στη μεγάλη τους πλειοψηφία, οι γυναίκες θεωρούν την εξασφάλιση συμπληρωματικού εισοδήματος για το νοικοκυριό ως τον κυριότερο λόγο ενασχόλησής τους με τον αγροτουριστικό συνεταιρισμό (Castelberg-Koulma 1991). Οι κοινωνικοί λόγοι (προσωπική αναγνώριση και κοινωνική καταξίωση), που ήταν και οι πρωταρχικοί στόχοι ίδρυσης των συνεταιρισμών, παίζουν γι' αυτές δευτερεύοντα ρόλο. Γενικά, οι αγροτουριστικοί συνεταιρισμοί δεν αποτέλεσαν αισθητή εναλλακτική λύση στο πρόβλημα της επαγγελματικής απασχόλησης των γυναικών. Μόνο το 30% έχει τη νομική ευθύνη για τη λειτουργία τους, δηλαδή τη δυνατότητα να κατοχυρώσουν επαγγελματικά δικαιώματα και υποχρεώσεις.

Ωστόσο, ακόμη και μέσα από τους αγροτουριστικούς συνεταιρισμούς, οι γυναίκες έδειξαν ότι αποτελούν εργατικό δυναμικό σε εφεδρεία το οποίο μπορεί να κινητοποιήσει ενδογενείς πηγές πλούτου. Με την απόδρασή τους από τον αθέατο και ανώνυμο χώρο του νοικοκυριού οι γυναίκες έχουν τη δυνατότητα να υποστηρίξουν πρωτοβουλίες που απευθύνονται στη διατήρηση, αξιοποίηση και ανάδειξη της πολιτισμικής κληρονομιάς· μέσα από τέτοιες δραστηριότητες οι γυναίκες και ο αγροτικός χώρος προσλαμβάνονται ως θεματοφύλακες της παράδοσης. Σε αυτό το σημείο έχει σημασία να τονιστεί ο αμφίσημος χαρακτήρας που έχει η γυναικεία ταυτότητα σε σχέση με τον αγροτικό χώρο και τις γεωργικές δραστηριότητες. Από τη μια πλευρά οι γυναίκες θεωρούνται φορείς της 'αυθεντικότητας' και συνεπώς βρίσκονται πιο κοντά στη 'φύση' και τις τοπικές παραδόσεις, ωθούμενες έτσι σε επιχειρηματικές δράσεις όπως τους αγροτουριστικούς συνεταιρισμούς που εμπορεύονται 'αγνά' και 'φυσικά' προϊόντα ταυτόχρονα όμως είναι και φορείς της νεωτερικότητας, αφού δρουν αυτόνομα και ορθολογικά μέσα στην αγροτική αγορά εργασίας, ακόμη και όταν ασχολούνται με εξωγεωργικές δραστηριότητες.

ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΑΓΟΡΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Οι σύγχρονες ελληνικές επιχειρήσεις, ενώ αντιμετωπίζονται ως κεντρικός άξονας της οικονομίας δεν έχουν διερευνηθεί αναφορικά με το πώς επιχειρηματίες διαφορετικού φύλου και ειδικότητας απαντούν στις προκλήσεις της αγοράς, καινοτομούν ή προσδένονται σε οικείες μεθόδους παραγωγής, υποτάσσονται στις επιταγές της οικονομικής πολιτικής ή καταφεύγουν σε στρατηγικές με τις οποίες αναδιατάσσουν τις δυνάμεις τους.

Το ζήτημα της 'υποτέλειας' των γυναικών αποκτά καινούριες διαστάσεις μεταξύ των επαγγελματικά και οικονομικά αυτοδύναμων επιχειρηματιών και δεν αίρεται με την

ανεξαρτητοποίησή τους στο βαθμό που η αναπαραγωγή του διαχωρισμού των οικογενειακών σχέσεων συνεχίζει να διέπει όλα τα πεδία ζωής. Οι γυναίκες επιχειρηματίες αυτοπροσδιορίζονται με όρους οικογενειακών κυρίως ρόλων και διαπροσωπικών σχέσεων. Οι έρευνες πεδίου από κοινωνικούς επιστήμονες σε αστικές, αλλά και πρώην αγροτικές περιοχές που αναπτύχθηκαν τουριστικά, καταδεικνύουν ότι η συμπεριφορά αυτών των γυναικών απορρέει από την ιδεολογική παραδοχή ότι η γυναικεία εργασία σε επιχειρήσεις δεν εγγράφεται τόσο ως προσωπική επιλογή, όσο ως προέκταση των οικογενειακών καθηκόντων που πρέπει να φέρουν σε πέρας παράλληλα με και όχι σε βάρος των οικιακών φροντίδων (Galani- Moutafi 1993, Galani- Moutafi 1994, Νάζου 2003, Πετρονώτη 1995β). Η έννοια της ανόδου κατανοείται ως επινόηση λύσεων οι οποίες συμφιλιώνουν τις επαγγελματικές με τις οικογενειακές υποχρεώσεις, χωρίς να αποδεσμεύουν από τους συμβατικούς γυναικείους ρόλους.

Η μόδα, η βιομηχανία υποδημάτων, τα κοσμηματοπωλεία και τα ινστιτούτα ομορφιάς, τα κομμωτήρια, τα ξενοδοχεία, ο τουρισμός και οι δημόσιες σχέσεις συνιστούν “εύκολες” περιοχές για ανάπτυξη ενός επιχειρηματικού αν ανταγωνισμού μεταξύ των γυναικών. Ο ‘παραδοσιακά’ γυναικείος κόσμος γίνεται η αφετηρία από την οποία οι γυναίκες πορεύονται με τον τρόπο τους, απαντώντας έτσι στην ανδρική εκδοχή της επιχειρηματικότητας. Ο γυναικείος επιχειρηματικός κόσμος γίνεται μ’ αυτόν τον τρόπο ευκολότερα αποδεκτός.

Η ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΕΡΓΑΣΙΑ ΣΤΟΝ ΤΟΥΡΙΣΤΙΚΟ ΤΟΜΕΑ

Οι πολιτισμικά συγκροτημένες έμφυλες σχέσεις και οι ιδεολογίες της σεξουαλικότητας συνθέτουν τη βάση όχι μόνο για τον καταμερισμό εργασίας αλλά και για τη ρύθμιση ζητημάτων ιδιοκτησίας και μεταβίβασης της περιουσίας τα οποία συνιστούν παράγοντες κρίσιμης σημασίας για την τουριστική ανάπτυξη. Όπως και στον αγροτικό χώρο έτσι και στις τουριστικές περιοχές, σε επίπεδο κοινωνικού συμβολισμού, οι γυναίκες συχνά καταλαμβάνουν μια αμφίσημη θέση η οποία συνδυάζει τις δυνάμεις της παράδοσης και του εκμοντερνισμού. Οι έμφυλες σχέσεις, όχι μόνο συμβάλλουν στη συγκρότηση του τουρισμού, αλλά οι ίδιες διαμορφώνονται και επανασυγκροτούνται στο πλαίσιο του τουρισμού (Γαλανή-Μουτάφη 2002).

Η έρευνα δείχνει ότι ο τουρισμός συχνά παρέχει νέες σημαντικές πηγές εισοδήματος και απασχόλησης για τις γυναίκες (Castelberg-Koulma 1991, Ιακωβίδου 1991, Κασιμάτη, Θανοπούλου, Τσάρτας 1995, Leontidou 1994, Μανώλογλου 1990, Stott 1985, Τσάρτας 1989, Τσάρτας 1991α, Τσάρτας 1991β Χαραλαμποπούλου-Παπασταύρου 1985). Το γεγονός αυτό έχει σημαντικές επιπτώσεις στις ζωές των γυναικών οι οποίες δεν απολάμβαναν ανέκαθεν το δικαίωμα πρόσβασης στην αγορά εργασίας. Βέβαια οι ευκαιρίες για εργασία στον τουριστικό τομέα τείνουν να περιορίζονται στα είδη εκείνα της εργασίας που αξιολογούνται ως πολιτισμικά «κατάλληλα» γι’ αυτές. Έτσι οι ερευνητές έχουν στραφεί στους τρόπους με τους οποίους οι κανόνες της σεξουαλικότητας ενδέχεται να περιορίζουν την πρόσβαση των γυναικών σε θέσεις εργασίας, να επιδρούν στην κοινωνικότητά τους με τους τουρίστες και να καθορίζουν το είδος της εργασίας και

των κοινωνικών σχέσεων που τους αρμόζει να εμπλέκονται (Scott 1997). Οι έρευνες καταλήγουν στα εξής συμπεράσματα:

1) Η μικρής κλίμακας, τοπικά ελεγχόμενη, τουριστική ανάπτυξη παρέχει σημαντικές ευκαιρίες απασχόλησης για τις γυναίκες διότι οι μικρές οικογενειακές επιχειρήσεις αποτελούν συνέχεια της οικογενειακής οικίας και η διαχείρισή τους προσλαμβάνεται ως επέκταση των οικιακών τους καθηκόντων.

2) Οι γυναίκες, από τη στιγμή που συνεισφέρουν με το εισόδημά τους στους πόρους της οικιακής ομάδας, κερδίζουν γόητρο και αναγνώριση.

3) Καθώς αυξάνεται το εισόδημά τους αποκτούν μεγαλύτερη συμμετοχή στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων στο νοικοκυριό καθώς και πρόσβαση στο δημόσιο χώρο.

Οι εργαζόμενες στον τουριστικό τομέα γενικά εμφανίζουν ετερόγενεια και δεν πρέπει να παρουσιάζονται ως ομοιογενής ή αδιαφοροποίητη κοινωνική κατηγορία. Έχουν συνήθως διαφορετικούς στόχους και υφίστανται διαφορετικούς περιορισμούς. Τα ακαδημαϊκά προσόντα και η επαγγελματική εμπειρία που ενδέχεται να έχουν πολλές από τις εργαζόμενες τις ωθούν να αναζητούν θέσεις εργασίας ανάλογες από άποψη αμοιβής, ευθυνών, δεξιοτήτων και εκπαίδευσης. Οι γυναίκες όμως που απασχολούνται ως απλές εργαζόμενες ή συμβοηθούντα μέλη στην οικογενειακή επιχείρηση δεν προωθούν τα ατομικά οικονομικά τους συμφέροντα, αλλά υπηρετούν οικονομικές στρατηγικές του νοικοκυριού. Οι οικονομικές ενασχολήσεις των γυναικών στον τουρισμό, η σχέση τους με την ιδιοκτησία μέσω του θεσμού της προίκας, τα πρότυπα του γάμου και της μεταγαμήλιας εγκατάστασης που επηρεάστηκαν από την εισοδό τους στην τουριστική αγορά εργασίας, έθεσαν τους όρους για ποικίλες αλλαγές σε ενδο-οικιακό και δια-οικιακό επίπεδο (Galani-Moutafi 1993, Galani- Moutafi 1994, Stott 1982). Ωστόσο οι αλλαγές που πραγματοποιήθηκαν στην οικονομική και οικιακή ζωή των γυναικών δεν συνοδεύτηκαν από ανάλογες ιδεολογικές μεταβολές, ούτε άλλαξαν ο καταμερισμός εργασίας στα νοικοκυριά και οι πολιτισμικές αντιλήψεις που προσδιορίζουν τη γυναικεία ταυτότητα.

Οι οικογενειακές υποχρεώσεις, που παραμένουν σταθερά 'ευθύνη' και 'υποχρέωση' της γυναίκας δεν μπορούν εύκολα να συνδυαστούν με δύο βασικά χαρακτηριστικά της απασχόλησης στον τουρισμό: την εποχιακότητα και τη γεωγραφική μετακίνηση. Οι γυναίκες καταλήγουν να επιλέγουν εργασία που τους εξασφαλίζει σταθερότητα ή ελεγχόμενα ωράρια ώστε να μπορούν ν' ανταπεξέλθουν στις πολλαπλές υποχρεώσεις τους.

Οι εσωτερικές διαφοροποιήσεις στη διάρθρωση της υποδομής των τουριστικών καταλυμάτων είναι ένας παράγοντας που επηρεάζει καθοριστικά τα χαρακτηριστικά της απασχόλησης γενικά και ειδικότερα της γυναικείας τα τελευταία είκοσι χρόνια. Η κυριότερη διαφοροποίηση σχετίζεται με την αλματώδη ανάπτυξη των τύπων καταλυμάτων που απαιτούν πολύ μικρότερο συντελεστή εργασίας από τα κλασικού τύπου καταλύματα (ξενοδοχεία). Αποτέλεσμα αυτού του φαινομένου είναι η στασιμότητα στην αγορά εργασίας ειδικευμένου προσωπικού στα πάσης φύσεως ξενοδοχειακά καταλύματα, ενώ, αντίθετα, υπάρχει μια αύξηση, τόσο της ανειδίκευτης εργασίας, όσο και της

περιστασιακής, μερικής ή και της άτυπης εργασίας. Ένα πολύ υψηλό ποσοστό αυτού του είδους της απασχόλησης στον ελληνικό τουριστικό τομέα καλύπτεται από γυναίκες. Η διχοτόμηση που προκύπτει οδηγεί (ιδιαίτερα στα ξενοδοχεία) σε μια κατά φύλο κατανομή των θέσεων εργασίας η οποία αποκλείει ουσιαστικά τις γυναίκες από τις υψηλές επαγγελματικές θέσεις.

Ένα πρώτο συμπέρασμα στο οποίο καταλήγουν οι έρευνες είναι ότι οι γυναίκες εμφανίζουν μια ανοδική τάση στις θέσεις εργασίας που απαιτούν ειδική μόρφωση και εμπειρία (τμήμα υποδοχής και εξυπηρέτησης πελατών, οικονομικές υπηρεσίες, κουζίνα). Παράλληλα, όμως, η παρουσία τους είναι σαφώς υποβαθμισμένη στις θέσεις προϊσταμένων και διευθυντών τμημάτων. Επίσης έχουν δημιουργηθεί θέσεις απασχόλησης καθαρά «γυναικείες» (καμαριέρες, καθαρίστριες). Παρατηρείται δηλαδή ένας σαφής διαχωρισμός κατά φύλο στις θέσεις εργασίας στα ξενοδοχεία, αν και διαφαίνονται σαφείς τάσεις βελτίωσης αυτής της κατάστασης που σχετίζονται με τη νομοθεσία. Ιδιαίτερα σημαντική εμφανίζεται η παρουσία των γυναικών επιχειρηματιών στο χώρο των ενοικιαζόμενων δωματίων. Αυτή η ιδιαίτερη μορφή αυτοαπασχόλησης συνδυάζει αφενός τη μικρού μεγέθους οικογενειακή επιχείρηση και αφετέρου την παράλληλη απασχόληση στο σπίτι ή στην αγροτική εκμετάλλευση· αποτελεί δε, ένα τυπικό μοντέλο τουριστικής επιχείρησης στην ύπαιθρο και ιδιαίτερα στις νησιωτικές περιοχές (Kousis 1989). Το επάγγελμα της ξεναγού είναι επίσης ένα παραδοσιακά 'γυναικείο' επάγγελμα.

Το γενικό συμπέρασμα που προκύπτει από τις εμπειρικές έρευνες είναι ότι η σημαντική αύξηση των εισοδημάτων των γυναικών που εμπλέκονται στην τουριστική αγορά εργασίας δεν έχει επιφέρει σημαντική βελτίωση των συνθηκών εργασίας αυτών των γυναικών, ούτε έχει αλλάξει δραματικά τις ταυτίσεις τους με το χώρο του σπιτιού και το νοικοκυριό (Νάζου 2003, Stott 1979, Τσάρτας 1993).

ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΕΡΓΑΣΙΑ ΚΑΙ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ

Η παράμετρος του φύλου στην κατανόηση του μεταναστευτικού φαινομένου ήρθε στην επιφάνεια την τελευταία δεκαετία. Διάφορες διαστάσεις των έμφυλων σχέσεων, όπως ο διαχωρισμός της εργασίας σε αμοιβόμενη και μη, το θέμα της πλήρους ή μερικής απασχόλησης, οι σχέσεις εξουσίας μέσα στην οικογένεια, αποτελούν στοιχεία των δομικών δυνάμεων που οδηγούν στην μετανάστευση. Μέχρι πρόσφατα, οι γυναίκες ήταν απύσες από το σώμα των επιστημονικών εργασιών που αναλύουν τη μετανάστευση εξαιτίας της έμφασης στην αντρική μετανάστευση και του γεγονότος ότι οι γυναίκες εμφανίζονταν ως απλές συνοδοί των αντρών/συζύγων που μετακινούνταν για οικονομικούς λόγους.

Σήμερα, όπως διαπιστώνουν πολλοί ερευνητές, μια μεγάλη μερίδα γυναικών ταξιδεύουν μόνες σε αναζήτηση καλύτερων συνθηκών εργασίας και αντιμετωπίζουν την επαγγελματική ανασφάλεια και την εκμετάλλευση από τους εργοδότες τους (Alipranti, Fakiolas 2003, Βεντούρα 1993, Cavounidis 2003, Iossifides 1997, Μουσούρου, 1991, Πετρινώτη 1993, Πετρονώτη 1998, Πουλοπούλου-Εμκε 1990, Ρυλμόν 1993, Tastsoglou, Hadjicostandi 2003, Ψημμένος 1995). Ένα

μεγάλο τμήμα αυτής της μερίδας των γυναικών εργαζομένων ασχολείται με την οικιακή εργασία, γεγονός που προσδίδει ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό στις χώρες υποδοχής οικονομικών μεταναστών στη Νότια Ευρώπη (Βαλέντσια 1995, Κούρτοβικ 1998, Lazaridis 1999, Lazaridis, Wickens 1999, Lazaridis, Psimmenos 2000, Λαζαρίδου 1995, Τόπαλη 2001). Οι γυναίκες μετανάστριες εργάζονται ως ανειδίκευτο δυναμικό παρά τις πιστοποιημένες ικανότητές τους, ενώ η απροθυμία των εργοδοτών τους να τις ασφαλίσουν έχει αρνητικές συνέπειες στην ανανέωση των νόμιμων αδειών παραμονής τους στη χώρα. Επιπρόσθετα, ένα υψηλό ποσοστό των γυναικών μεταναστριών εισέρχονται στη χώρα διαμέσου οργανωμένων δικτύων σωματεμπορίας και οδηγούνται στην πορνεία, στελεχώνοντας τη σεξουαλική βιομηχανία. Οι γυναίκες αυτές αποτελούν νέες, “εξωτικές” έλξεις και γίνονται αντιληπτές ως εμπόρευμα μαζικής κατανάλωσης καθώς προωθούνται και εκπορνεύονται με τη χρήση βίας και εξαναγκασμού. Πολλές απ τις εν λόγω μετανάστριες γυναίκες έζησαν και ζουν στα όρια της φυσικής επιβίωσης και, συχνά, κάτω από τα όρια αυτά. Επίσης, χάρη στο καθεστώς βίας και εξαναγκασμού, υποχρεώνονται να ικανοποιούν κάθε είδους απαιτήσεις. Οι γυναίκες αυτές έχουν αντιμετωπιστεί ως ‘εγκληματίες’, παρά ως άτομα με δικαιώματα, και αυτό συμβαίνει διότι--σύμφωνα με τους ερευνητές--οι γυναίκες ‘θυματοποιούνται’ και τιμωρούνται για τη δράση τους, ενώ το οργανωμένο έγκλημα της διακίνησης σωματεμπορίας δεν τιμωρείται. Κάτω από τέτοιες συνθήκες η κοινωνική τους ζωή περιορίζεται και εμποδίζεται η κοινωνική τους ενσωμάτωση. Ωστόσο, παρά την ύπαρξη πολλών δυσκολιών που αντιμετωπίζουν, τελικά ένα μεγάλος αριθμός των γυναικών αυτών κατορθώνει και επιβιώνει οικονομικά και κοινωνικά (Αδέσμευτη Κίνηση Γυναικών 1995, Karakatsanis, Swarts 2003, Pouloropoulos-Emke 2003, Psimmenos 2000).

Οι προσεγγίσεις των ζητημάτων που συνδέουν τη μετανάστευση με τη διεθνή σωματεμπορία συμπληρώνουν τις λιγοστές μελέτες οι οποίες σχετίζονται με την πορνεία και τη σεξουαλική εργασία (Λάζος 2002). Οι περισσότερες έχουν επηρεαστεί, κατά κύριο λόγο, από τη ριζοσπαστική φεμινιστική άποψη περί σεξουαλικότητας η οποία προσλαμβάνει τις γυναίκες ως σεξουαλικά θύματα από τη στιγμή που υφίστανται την αντικειμενοποίηση και την εμπορευματοποίηση των σωμάτων τους. Ελάχιστες έρευνες προσανατολίζονται στην κατεύθυνση περισσότερο φιλελεύθερων απόψεων σύμφωνα με τις οποίες οι ίδιες οι γυναίκες συνιστούν σεξουαλικά δρώντα υποκείμενα τα οποία διαχειρίζονται και ελέγχουν τις σχέσεις εξουσίας προς όφελός τους.

Οι μετανάστριες είναι γυναίκες όλων των ηλικιών, φυλών και εθνικοτήτων. Μερικές από αυτές κατέχουν νόμιμες άδειες παραμονής, ενώ άλλες παραμένουν για μεγάλο χρονικό διάστημα ακαταχώρητες ως μόνιμοι κάτοικοι σε μητρώα εργασίας. Από τα επιστημονικά δημοσιεύματα προκύπτει ότι το ελληνικό κράτος πολύ δύσκολα επιτρέπει σ’ αυτές τις γυναίκες και τις οικογένειές τους να ζήσουν και να εργαστούν με αξιοπρέπεια. Αποτελούν δε, ένα είδος ‘υπο-προλεταριάτου’ προς εκμετάλλευση, άσχετα αν απασχολούνται στο καθάρισμα του σπιτιού, στην φύλαξη παιδιών και ηλικιωμένων ή στην οικοδομή. Ο αποκλεισμός και η περιθωριοποίηση των μεταναστριών γυναικών αναπαράγονται σε καθημερινή βάση και με περίπλοκους τρόπους και σε συμβολικό

επίπεδο, καθώς γίνονται αντιληπτές μέσα από στερεοτυπικούς ρόλους, ως «πόρνες» ή «υπηρέτριες».

Αν η συμμετοχή των νόμιμων μεταναστριών στην ελληνική αγορά εργασίας είναι περιορισμένη από την άποψη των πολιτικών, νομικών και πολιτειακών τους δικαιωμάτων και εξαρτάται από το χρώμα του δέρματός τους ή την καταγωγή τους, οι ακαταχώρητες σε μητρώα γυναίκες μετανάστριες χωρίς άδειες εργασίας είναι πιο τρωτές από όλους τους άλλους εργαζόμενους. Αυτές ζουν μια πολύ δύσκολη ζωή, η οποία είναι θεσμοθετημένη με όρους πολιτισμικού, κοινωνικού και πολιτικού 'apartheid' (Μαράτου-Αλιπράντη 1994, Glavanis, 1995, Λιάκος 1998).

Είναι σημαντικό να αναφερθεί στο σημείο αυτό ότι οι περισσότεροι από τους κοινωνικούς επιστήμονες επισημαίνουν την αναγκαιότητα να μελετηθούν οι μεταναστάτριες εργαζόμενες ως διαφοροποιημένη και όχι ως ομοιογενής κοινωνική κατηγορία, ώστε να δοθεί έμφαση στις ιδιαίτερες εργασιακές τους εμπειρίες και στις αντιλήψεις τους για το νέο πολιτισμικό περιβάλλον στο οποίο εντάσσονται μέσω της εργασίας. Έτσι, θα προκύψει μια ουσιαστική γνώση για τις 'άλλες' γυναίκες που διεκδικούν χώρο στην αγορά εργασίας και εμφανίζονται όλο και συχνότερα να πλαισιώνουν την οικιακή ομάδα, συνήθως ως ως έμμισθες οικιακοί βοηθοί.

Γενικά, σε μια κοινωνία όπως η ελληνική, στην οποία οι Ελληνίδες μορφώνονται και συμμετέχουν στην αγορά εργασίας, το αίτημα για μετανάστριες εργαζόμενες έχει προβληθεί ως επιτακτική ανάγκη και έχει συμβάλει στην "θηλυκοποίηση" (feminization) της μετανάστευσης στη χώρα. Καθώς όλο και περισσότερες Ελληνίδες αφήνουν το σπίτι και τα οικιακά προκειμένου να εργαστούν και να συμμετέχουν στη δημόσια ζωή, απορρίπτοντας ή αμφισβητώντας την έμφυλη φύση των ρόλων τους και την ταύτισή τους με τον οικιακό χώρο, τείνουν να στηρίζονται στις εργασίες των μεταναστριών που αναλαμβάνουν τη φροντίδα σπιτιού, των παιδιών και των ηλικιωμένων.

ΕΜΜΙΣΘΗ ΟΙΚΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ ΚΑΙ ΜΕΤΑΝΑΣΤΡΙΕΣ

Η έμμισθη οικιακή εργασία αποτελεί έναν ερευνητικό τομέα που έχει απασχολήσει ελάχιστα τους κοινωνικούς επιστήμονες στην Ελλάδα (Βαλέντσια 1995, Lazaridis 1999, Λαζαρίδου 1995, Τόπαλη 2001). Οι αναφορές πάνω στο θέμα είναι αποσπασματικές, ενώ στην πλειοψηφία τους οι έρευνες είναι κοινωνιολογικές. Σε θεωρητικό επίπεδο, η μελέτη της οικιακής εργασίας παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον λόγω των ιδιαιτεροτήτων που την καθιστούν ιδανικό περιβάλλον για την παρατήρηση της αλληλοδιαπλοκής φύλου, συγγένειας, κοινωνικής τάξης και εθνοτικής ταυτότητας. Πρόκειται για εργασία με έντονη έμφυλη διαφοροποίηση (εργασία γυναικών και εργασιακή σχέση που θεωρείται πως αναπτύσσεται κυρίως ανάμεσα σε γυναίκες), και εργασία που λαμβάνει χώρα στον ιδιωτικό χώρο του σπιτιού και συχνά συνδέεται με τη φροντίδα των παιδιών και άλλων μελών της οικογένειας. Επιπλέον, πρόκειται για εργασιακή σχέση την οποία χαρακτηρίζει έντονη ταξική ανισότητα (εργασία που αναλαμβάνουν άτομα με

χαμηλό status και έχει χαμηλές αποδοχές για τα μεσοαστικά ή μεγαλοαστικά στρωμάτων). Τέλος, η οικιακή εργασία επιτελείται συνήθως από ομάδες οικονομικών μεταναστών.

Στην Ελλάδα, η έμμισθη οικιακή εργασία είναι «φυλετικοποιημένη», αποτελεί δηλαδή εργασία που προορίζεται για ομάδες με διαφορετική πολιτισμική ταυτότητα. Ο τύπος εργασίας που συναρτάται με την παροχή προσωπικών υπηρεσιών προσελκύει σήμερα εργαζόμενες γυναίκες μετανάστριες. Πολλές μελέτες πάνω στην οικιακή εργασία επικεντρώνονται σε ομάδες των πολιτισμικά 'άλλων' μεταναστών και αφορούν χώρες και πολιτισμικά περιβάλλοντα με ισχυρές οικονομίες. Σε τέτοιες συνθήκες, ο ρατσισμός αποτελεί στοιχείο έντασης και επισημαίνεται από οργανώσεις και συνδικάτα οικιακών βοηθών ως ένα από τα βασικά σημεία πάλης. Στην Ελλάδα, όπως άλλωστε στο μεγαλύτερο μέρος του δυτικού κόσμου, η έμμισθη οικιακή εργασία γίνεται αντιληπτή ως εργασία χωρίς status, κίνητρα (για επαγγελματική εξέλιξη), ασφάλεια και αναγνώριση. Η παρουσία οικιακών βοηθών μέσα στην οικιακή ομάδα αποτελεί κοινό τόπο σε σπίτια της Αθηναϊκής μεσαίας τάξης, Οι οικιακές βοηθοί προέρχονται από τις Φιλιππίνες, την Πολωνία, την Ουκρανία, τη Ρωσία, ενώ η πλειοψηφία των Αλβανών μεταναστών εργάζεται σε ελληνικά νοικοκυριά.

Το πλαίσιο των διαπολιτισμικών συναντήσεων μεταξύ 'εντόπιων' (ελλήνων) και 'άλλων' (μεταναστριών) το οποίο καθορίζεται από τη ζήτηση και προσφορά έμμισθης οικιακής εργασίας, δημιουργεί τους όρους πρόσληψης των 'ξένων', την παγίωση στερεοτύπων και τη διαμόρφωση ενός συνόλου σημασιοδοτήσεων που αφορά τόσο τις μετανάστριες ως «οικιακές βοηθούς», όσο και την έννοια της «έμμισθης οικιακής εργασίας», αλλά και γενικότερα τις έννοιες της οικιακότητας, της συγγένειας, και της εθνικής ταυτότητας.

Οι περιπτώσεις των Φιλιππινέζων, των Αλβανίδων, των Πολωνέζων και γενικότερα των γυναικών μεταναστριών στην Ελλάδα συνιστούν ένα σημαντικό πεδίο έρευνας των κοινωνικών επιστημών. Οι γυναίκες μετανάστριες αποτελούν ένα μεγάλο αριθμητικά κομμάτι των μεταναστών που δέχεται τις τελευταίες δύο δεκαετίες η χώρα και οι πρακτικές τους σε διάφορα πολιτισμικά πλαίσια μεταβάλλουν το ελληνικό αστεακό τοπίο (ίδρυση νέων εκκλησιών, νέου τύπου εργασιακή απασχόληση, νέου τύπου οικογενειακές σχέσεις). Ιδιαίτερη ερευνητική έμφαση θα μπορούσε να δοθεί επίσης στην βιωματική εμπειρία των Ελλήνων/Ελληνίδων και τις μεταξύ τους σχέσεις και αναπαραστάσεις της δικής τους ταυτότητας ενόψει της παρουσίας των «άλλων». Ανθρωπολόγοι, που έχουν πραγματοποιήσει και τις πιο ενδιαφέρουσες έρευνες σχετικά με μετανάστριες γυναίκες /οικιακές βοηθούς (Τόπαλη 2001), παρατηρούν ότι οι σχετικά περιορισμένες σε αριθμό μελέτες για μετανάστριες οικιακές βοηθούς επικεντρώθηκαν στην πλειοψηφία τους στην προσέγγιση της οικιακής εργασίας μέσα από το πρίσμα των δυτικών υποκειμένων (επιστημόνων και εργοδοτών) και όχι των πολιτισμικά 'άλλων' οικιακών βοηθών. Οπότε, περισσότερες ερευνητικές εργασίες που θα είχαν ως αντικείμενο την έμμισθη οικιακή εργασία από τη σκοπιά των 'άλλων' γυναικών θα πλούτιζαν πραγματικά την επιστημονική γνώση σ' αυτό τον τομέα. Επίσης, κατά την εκτίμηση ορισμένων ερευνητών, παραμένουν

ανοιχτά προς διερεύνηση ζητήματα που σχετίζονται με την εμπειρία της οικιακής εργασίας, όπως αυτή βιώνεται από άλλες πολιτισμικές ομάδες αλλά και από ελληνίδες οικιακές βοηθούς. Τέλος, ζητήματα που σχετίζονται με την εμπειρία της οικιακής εργασίας από τη σκοπιά των εργοδοτριών που προέρχονται από διαφορετικά κοινωνικά στρώματα, αλλά και με τη συγκρότηση των στρωμάτων αυτών μέσα από την έμμισθη οικιακή εργασία, συνιστούν μελλοντικές ερευνητικές προκλήσεις.

ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΕΡΓΑΣΙΑ ΚΑΙ ΝΕΕΣ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΕΣ

Οι κοινωνιολογικές και ανθρωπολογικές θεωρήσεις που συνδέουν τον κατά φύλα καταμερισμό εργασίας με τις νέες τεχνολογίες τονίζουν ότι η διαδικασία ταύτισης των ανδρών με τις τεχνικές γνώσεις και επιδεξιότητες ενισχύεται και νομιμοποιείται από την ιδεολογία του φύλου που συνδέει την αρρενωπότητα με τη μηχανή, τη μυϊκή δύναμη, τη δύσκολη και “βρώμικη” δουλειά, τη σύνθετη κατασκευή, τη σταθερή παρουσία σ’ ένα συγκεκριμένο χώρο και για ένα συγκεκριμένο χρονικό διάστημα, τη συγκέντρωση της προσοχής σ’ ένα αντικείμενο, καθώς και την αναλυτική και ορθολογική σκέψη. Οι γυναίκες αντιθέτως προσλαμβάνονται ως εύθραυστες, η δε θηλυκότητά τους συνδέεται με τις αισθήσεις και τα αισθήματα και ταυτίζεται με τη φύση, τη γη και το ανθρώπινο σώμα που παράγουν καρπούς και ανθρώπους (Κανελλόπουλος 1989, Σακέλλης 1989, Στρατηγάκη 1996)

Η μηχανοποίηση της παραγωγής και η εφαρμογή της πληροφορικής τεχνολογίας στις επιχειρήσεις φαίνεται ότι εξυπηρεί τις ανάγκες μιας κοινωνικής κατηγορίας, των ανδρών, για ενίσχυση της υπεροχής τους απέναντι στις γυναίκες. Με την ανάπτυξη όμως της πληροφορικής, διαπιστώθηκε ότι πολλές γυναίκες επιστρέφουν στο σπίτι τους και εργάζονται με αμοιβή εκεί, ενώ άλλες μπορούν να διαλέξουν βολικά και μειωμένα ωράρια εργασίας για να ανταποκριθούν καλύτερα στις δουλειές το σπιτιού και στη φροντίδα, παιδιών, συζύγων και ηλικιωμένων συγγενών. Ωστόσο, οι περισσότεροι ερευνητές συμφωνούν ότι τέτοιες διευκολύνσεις σημαίνουν αποδοχή ενός υποβαθμισμένου περιεχομένου εργασίας και έλλειψη κάθε προοπτικής εξέλιξης, τη στιγμή που, αντίθετα, οι άνδρες καταλαμβάνουν θέσεις με αναβαθμισμένο περιεχόμενο εργασίας το οποίο δημιούργησε η πληροφορική. Από αυτήν την άποψη η τεχνολογία δεν φαίνεται να είναι ουδέτερη απέναντι στα δύο φύλα· μάλιστα υποστηρίζει αντιλήψεις που ισχυροποιούν διακρίσεις σε ‘γυναικεία’ και ‘αντρικά’ επαγγέλματα, διακρίσεις με πολλαπλές συνέπειες ως προς την πρόσβαση στην αγορά εργασίας, τις ίσες αμοιβές και την επαγγελματική εξέλιξη σε ανώτερα κλιμάκια (Κοσμαράς 1989, Μαρματάκη-Μόλχο 1989, Στρατηγάκη 1987α, Στρατηγάκη 1987β, Στρατηγάκη 1989α, Στρατηγάκη 1989β, Τζεπόγλου 1989).

ΣΧΟΛΙΑΣΜΟΣ ΤΩΝ ΒΑΣΙΚΩΝ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΚΩΝ ΓΙΑ ΤΗ ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΕΡΓΑΣΙΑ ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΣ ΚΕΝΩΝ ΚΑΙ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ

Μέσα από την παρουσίαση των συναρτώμενων με το φαινόμενο της γυναικείας εργασίας στην Ελλάδα κεντρικών ζητημάτων--έτσι όπως αυτά προκύπτουν από την επιστημονική τους διερεύνηση--μπορούν να διαπιστωθούν ορισμένες ελλείψεις και μερικά προβλήματα σ' ότι αφορά τους τρόπους προσέγγισης και ερμηνείας του όλου θέματος.

Καταρχήν, στο μεγαλύτερο μέρος αυτών των μελετών κυριαρχεί η έμφαση στην ερμηνεία των ποσοτικών στοιχείων της στατιστικής υπηρεσίας, γεγονός που δημιουργεί προβλήματα στον τρόπο αντιμετώπισης της κοινωνικής κατηγορίας «εργαζόμενες γυναίκες». Απουσιάζουν οι ποιοτικές μέθοδοι ανάλυσης, τα υποκείμενα και οι βιοϊστορίες τους, ο λόγος τους, τα συναισθήματά τους και η συστηματική παρακολούθηση των καθημερινών εργασιακών τους πρακτικών, που συνήθως εξετάζονται κατά τη διάρκεια επιτόπιων ερευνών ανθρωπολογικού χαρακτήρα. Απουσιάζει, δηλαδή, στις περισσότερες περιπτώσεις η ίδια η σκοπιά των γυναικών για την εργασιακή τους εμπειρία, ενώ κυριαρχεί ο λόγος και οι ιδεολογικές τοποθετήσεις των ερευνητών. Απόρροια αυτών των απουσιών αποτελεί το γεγονός ότι στο όνομα της καθιέρωσης της ισότητας μεταξύ ανδρών και γυναικών διαφαίνεται η τάση θεώρησης των «εργαζόμενων γυναικών» ως ενιαία και ομοιογενής κατηγορία. Οι γυναίκες που εργάζονται όμως δεν είναι ίσες μεταξύ τους, ούτε ως προς την κοινωνική προέλευση, ούτε ως προς το εκπαιδευτικό 'κεφάλαιο' το οποίο φέρουν ή την οικογενειακή τους κατάσταση. Ούτε επίσης έχουν τα ίδια κίνητρα που τις ωθούν να εργαστούν ή να εγκαταλείψουν τη δουλειά τους. Η γυναικεία εργασία συχνά εξετάζεται ανεξάρτητα από το ευρύτερο κοινωνικό και πολιτισμικό πλαίσιο μέσα στο οποίο εμφανίζεται και σπάνια συναρτάται με μια προβληματική για τα κοινωνικά στρώματα στα οποία εντάσσονται οι εργαζόμενες γυναίκες.

Ένα άλλο προβληματικό σημείο των ερμηνευτικών προσεγγίσεων, κομβικό ως προς την κατανόηση των εννοιών και των αναλυτικών εστιάσεων, είναι το θέμα των όρων και των ορισμών που χρησιμοποιούν οι ερευνητές για να περιγράψουν τις διαφορετικές εργασιακές εμπειρίες των γυναικών. Συνήθως χρησιμοποιούνται όροι εννοιολογικά αδιευκρίνιστοι όπως για παράδειγμα «εργασία» και «απασχόληση». Η χρήση του όρου «γυναικεία απασχόληση» ή «εργασία» συνδέεται με την ιδεολογία της γυναικείας απελευθέρωσης, την πολιτισμική μορφή της ελληνικής οικογένειας και την προβληματική για την οικονομική ανάπτυξη της χώρας. Ανάλογα προβλήματα δημιουργούνται και εξαιτίας της χρήσης γενικευτικών αφαιρετικών κατηγοριών, όπως «εργαζόμενες» και «άνεργες». Τα πράγματα περιπλέκονται ακόμη περισσότερο όταν γίνεται χρήση των ορισμών των στατιστικών υπηρεσιών όπως «μισθωτός», «αυτοαπασχολούμενος», «νοικοκυρά», «επιχειρηματική» δράση, «εισόδημα»--ορισμών, δηλαδή, που δεν μπορούν να ανταποκριθούν στο εννοιολογικό περιεχόμενο της γυναικείας εργασίας. Από αυτή την άποψη δεν μπορεί να φωτιστεί το ζήτημα της κατασκευής της έμφυλης ταυτότητας μέσα από την εργασιακή εμπειρία, ούτε μπορούν να αναδειχθούν οι ποικίλες πτυχές μιας προβληματικής που διαπλέκουν το επάγγελμα, με την γυναικεία ταυτότητα, την οικογένεια και το γάμο στη σύγχρονη ελληνική πολιτισμική πραγματικότητα.

Τέλος, κρίνεται απαραίτητος ο διάλογος, στο πλαίσιο εμπειρικών ερευνών, μεταξύ επιστημόνων από διαφορετικούς κλάδους των Κοινωνικών Επιστημών, προκειμένου να επιτευχθεί μια ολοκληρωμένη και σφαιρική προσέγγιση του φαινομένου της γυναικείας εργασίας στα συνεχώς μεταβαλλόμενα πολιτισμικά περιβάλλοντα των αστικών και αγροτικών περιοχών.

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αβδελά, Ε. 1986. 'Ποιές δουλειές παίρνουν οι γυναίκες;' *Δίμη*, 1:60-61.

Αβδελά, Ε. 1987α. 'Η ισότητα στη Δημόσια Διοίκηση: παλιές πρακτικές με νεωτερικό μανδύα.' *Δίμη*, 2:56-62.

Αβδελά, Ε. 1987β. 'Μισθωτές Σχέσεις και Φυλετικός Καταμερισμός της Εργασίας: Οι Γυναίκες Δημόσιοι Υπάλληλοι στην Ελλάδα στο Πρώτο Μισό του Αιώνα.' *Μνήμων*, τομ. ΙΙ:234-246.

Αβδελά, Ε. 1988α. 'Η θέση της Δασκάλας. Λόγοι και αντίλογοι σ' ένα μεσοπολεμικό επαγγελματικό έντυπο'. *Δίμη*, 3: 46-53.

Αβδελά, Ε. 1988β. 'Στοιχεία για την εργασία των γυναικών στο Μεσοπόλεμο: Όψεις και Θέσεις'. Στο *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Αβραμίδου Α. 2001. *Ευέλικτες μορφές απασχόλησης και ανισότητες στον εργασιακό χώρο*. Μελέτη. Αθήνα: Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας (δημοσιευμένο στην ιστοσελίδα του ΚΕΘΙ: <http://www.Kethi.gr>)

Αθανασιάδου, Χ., Σ. Πετροπούλου, Γ. Μιμίκου. 2001. *Οι συνθήκες της γυναικείας απασχόλησης στην Ελλάδα:1980-2000*. Μελέτη. Αθήνα: Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας (δημοσιευμένο στην ιστοσελίδα του ΚΕΘΙ: <http://www.Kethi.gr>)

Αλιπράντη-Μαράτου, Λ. 1999. *Η οικογένεια στην Αθήνα: οικογενειακά πρότυπα και συζυγικές πρακτικές*. Αθήνα: ΕΚΚΕ.

Αλιπράντη-Μαράτου, Λ. 2001. *Η συμμετοχή των γυναικών στην επιστημονική έρευνα στην Ελλάδα. Μια πρώτη προσέγγιση*. Εισήγηση στο Συνέδριο Γυναίκες και Επιστήμη: Τάσεις και Προοπτικές στην Ευρώπη. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο. Θεσσαλονίκη 15-16 Μαρτίου.

Αυδή- Καλκάνη, Ι. 1978. *Η επαγγελματικά εργαζόμενη Γυναίκα*. Αθήνα: Παπαζήσης.

Αυδή - Καλκάνη, Ι. 1989. *Φεμινισμός και εργασία στην Ελλάδα σήμερα*. Αθήνα: Νέοι Καιροί.

Βαΐου, Ν. 1987α. 'Ελαστικό ωράριο, ανελαστικές ανάγκες'. *Κάπα*, 16: 25-26.

Βαΐου, Ν. 1987β. 'Άτυπες εργασιακές σχέσεις ή πώς κατασκευάζεται η ευελιξία'. *Κάπα*, 17: 23-24.

Βαΐου, Ν., Μ. Στρατηγάκη. 1989. 'Η εργασία των γυναικών. Ανάμεσα σε δύο κόσμους', *Σύγχρονα Θέματα*, 40:15-23.

Βαΐου, Ν. 1989. 'Ο τόπος δουλειάς και το σπίτι: Κατά φύλο καταμερισμοί εργασίας στη διαδικασία ανάπτυξης της Αθήνας'. *Σύγχρονα Θέματα*, (40):81 – 90.

Βαΐου, Ν. 1991. 'Ο χώρος των γυναικών σ' έναν ανδρικό κόσμο'. *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, 47 – 48: 15 – 17.

Βαΐου, Ν., Στρατηγάκη Μ., Χρονάκη, Ζ. 1991. 'Αμοιβόμενη εργασία στο σπίτι: Μια γυναικεία δουλειά και μια ιδεολογία'. *Σύγχρονα Θέματα*, 45: 47-53.

Βαΐου, Ν., Χ. Γολέμης, Λ. Λαμπριανίδης, Κ. Χατζημιχάλης, Ζ. Χρονάκη. 1996. *Ατυπες μορφές βιομηχανικής παραγωγής-εργασίας και αστικός χώρος στο ΠΣΠ*. Αθήνα: ΓΓΕΤ

Βαΐου, Ν. και Κ. Χατζημιχάλης. 1997. *Με τη ραπτομηχανή στην κουζίνα και τους Πολωνούς στους αγρούς: Πόλεις, περιφέρειες και άτυπη εργασία*. Αθήνα: Εξάντας.

Βλαχούτσικου, Χ., Α. Μπαχαροπούλου- Κούλη. 1991. '«Να χαρώ κι εγώ το σπίτι μου και το κλειδί από τα μέσα»: Γυναίκες και κατανάλωση σ' ένα χωριό της Βοιωτίας'. *Σύγχρονα Θέματα*, 45: 94-100

Vernier, Β. 2001. *Η Κοινωνική Γένεση των Αισθημάτων. Πρωτότοκοι και Υστερότοκοι στην Κάρπαθο*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Βουτυράς, Σ. 1981. *Η Γυναίκα στη Μισθωτή εργασία*. Αθήνα: Παπαζήσης.

Βουτυράς, Σ. 1987. *Μητρικός μισθός: επαναστατική προοπτική ή οπισθοδρόμηση στην ισότητα των φύλων*. Αθήνα/Κομοτηνή: Σάκκουλας.

Γαβριήλ, Α. 1989. 'Η συμβολή του Σχολικού Επαγγελματικού Προσανατολισμού στην προετοιμασία των γυναικών για επαγγέλματα που έχουν σχέση με τις νέες τεχνολογίες'. Στο Μ. Μαρματάκη και Ξ. Πετρινώτη, (επιμ.), *Γυναίκες, Εργασία, Νέες Τεχνολογίες*. Αθήνα: Σύνδεσμος για τα Δικαιώματα της Γυναίκας.

Γενική Γραμματεία Ισότητας. 1985. *Δικαιώματα και υποχρεώσεις της εργαζόμενης γυναίκας στην μισθωτή εργασία*. Αθήνα

Γεωργακοπούλου Ν. Β. 1998. *Ευελιξίες της εργασίας & Γυναικεία απασχόληση στον τραπεζικό τομέα: Πλαίσιο Προσέγγισης, Βασικές Τάσεις και Προοπτικές*. ΙΝΕ/ΟΤΟΕ.

Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου, Α. 1986. 'Εργασία και γυναικεία απελευθέρωση, ένας ισχυρός αντίλογος στο στον φεμινιστικό συντηρητισμό'. *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, 32: 22-24.

Δασκαλάκης, Δ. 1995. *Η ρύθμιση των ευέλικτων μορφών απασχόλησης και οργάνωσης του χρόνου εργασίας*. Αθήνα – Κομοτηνή: εκδ. Σάκκουλα.

Δέδε, Ι. 1995. 'Επαγγελματικές προοπτικές για τις γυναίκες στις αγορές της Ε. Ε.: Μεταξύ αποκλεισμού και ανέλιξης'. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 86: 179-191.

Δήμου, Α. 1989. 'Η μερική απασχόληση: Ένα γυναικείο φαινόμενο της αγοράς εργασίας», *Σύγχρονα Θέματα*, 40:55 – 60.

Δουκάκης, Ν. Λ. 1988. *Εργασιακές Σχέσεις: Οικονομία και θεσμοί*. Αθήνα: Οδυσσεάς.

Δουλκέρη, Τ. 1986. *Η συμμετοχή της ελληνίδας στην οικογένεια και στην εργασία*. Αθήνα/Κομοτηνή: Σάκκουλας.

Δουλκέρη, Τ. 1994. *Ισότητα των φύλων στις εργασιακές σχέσεις*. Αθήνα: Παπαζήσης

Επιτροπή Ισότητας ΕΕΤ- ΟΤΟΕ. 1991. *Η επαγγελματική εξέλιξη των γυναικών στις τράπεζες*. Αθήνα: ΟΤΟΕ.

Ζακοπούλου, Ε., Ρ., Παναγιωτοπούλου. 1988α. *Γυναικεία απασχόληση: Σύνοψη πρώτων αποτελεσμάτων. Έρευνα για την Πολιτική Συμπεριφορά των Γυναικών*. Αθήνα: ΕΚΚΕ/ Γενική Γραμματεία Ισότητας.

Ζακοπούλου, Ε., Ρ., Παναγιωτοπούλου. 1988β. *Η Δομή της Γυναικείας Απασχόλησης και η Επαγγελματική Δραστηριοποίηση των Γυναικών. Έρευνα για την Πολιτική Συμπεριφορά των Γυναικών*. Αθήνα: ΕΚΚΕ/ Γενική Γραμματεία Ισότητας.

Ηλιού, Μ. 1988. 'Οι γυναίκες πανεπιστημιακοί: εξέλιξη της θέσης τους ή στασιμότητα;'. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 70: 3-23.

Θανοπούλου, Μ. 1992. *Η Γυναικεία Απασχόληση ή Εργασία στην Ελλάδα. Κύριες Τάσεις και Κατευθύνσεις της Μεταπολεμικής Βιβλιογραφίας, Έρευνα για τα κοινωνικά χαρακτηριστικά της απασχόλησης. Μελέτη IV*. Αθήνα: ΕΚΚΕ.

Θανοπούλου, Μ., Ε. Φρονίμου, Β. Τσιλιμιγκάκη. 1997. *Αποφυλακιζόμενες γυναίκες: Το δικαίωμα στην Επαγγελματική επανένταξη*. Αθήνα/Κομοτηνή: Σάκκουλας.

Θανοπούλου, Μ., Β. Κωτσοβέλου & Ρ. Παπαρούνη. 1999. 'Η σχέση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής των γυναικών: διερεύνηση της ελληνικής βιβλιογραφίας'. *Σύγχρονα Θέματα*, 40: 91-101.

Ιγγλέση, Χ. 1990. *Πρόσωπα Γυναικών, Προσωπεία Συνείδησης*. Αθήνα: Οδυσσέας.

Ιγγλέση, Χ. 1996. *Γυναικείες σπουδές και ταυτότητες φύλου: Ένα παράδειγμα από τη σκοπιά της ψυχολογίας. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής*.

Ιωακείμογλου, Η., Ο. Καμινιώτη, Α. Κωστάκη, Θ. Σκοπελίτου. 1998. 'Εκπαίδευση, Φύλο και Τρόπος Ένταξης στην Αγορά Εργασίας της Ελλάδας'. Στο *Ανεργία, Εργασία, Εκπαίδευση-Κατάρτιση στην Ελλάδα και στην Γαλλία*. Πρακτικά Ελληνογαλλικού Συνεδρίου. Αθήνα: ΕΚΚΕ.

Καβουνίδη, Τ. 1982. 'Καπιταλιστική ανάπτυξη και απασχόληση των γυναικών στη μεταποίηση στην Ελλάδα'. *Σύγχρονα Θέματα* 14: 53-63.

Καβουνίδη, Τ. 1989. 'Ο έλεγχος της εργασίας της γυναίκας'. *Σύγχρονα Θέματα*, 40:71-80.

Καβουνίδη, Τ. 1990. *Οι νέες γυναίκες και η επαγγελματική εκπαίδευση και κατάρτιση. Έκθεση Έρευνας*. Αθήνα: Κέντρο Ερευνών για τις Γυναίκες της Μεσογείου.

Καβουνίδη, Τ. 1996. *Οικογένεια και εργασία στην Αθήνα*: Σάκκουλας.

Κανελλόπουλος, Κ. 1989. 'Νέα τεχνολογία: Εκπαίδευση των γυναικών και η θέση τους στην αγορά εργασίας'. Στο Μ. Μαρματάκη και Ξ. Πετρινώτη, (επιμ.), *Γυναίκες, Εργασία, Νέες Τεχνολογίες*. Αθήνα: Σύνδεσμος για τα Δικαιώματα της Γυναίκας.

Καραμεσίνη, Μ. 1998. 'Γυναίκες και απασχόληση στην Ελλάδα: Τάσεις και Διεθνείς Συγκρίσεις'. Στο Ξ. Πετρινώτη και Γ. Κουκουλές, (επιμ.), *Επετηρίδα εργασίας 1998*. Αθήνα: πανεπιστημιακές εκδόσεις Παντείου.

Καραμεσίνη, Μ. & Η. Ιωακείμογλου. 2003. *Προσδιοριστικοί παράγοντες του μισθολογικού χάσματος μεταξύ ανδρών και γυναικών*. Μελέτη. Αθήνα: Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας σε συνεργασία με το Πάντειο Πανεπιστήμιο, Κέντρο Κοινωνικής Μορφολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής

(δημοσιευμένο στην ιστοσελίδα του ΚΕΘΙ: <http://www.Kethi.gr>)

Καραντινός, Δ. 1987. 'Εργατικό δυναμικό, απασχολούμενοι και άνεργοι: μια διερεύνηση από στατιστικά στοιχεία.' *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 66: 121-143.

Καραντινός, Δ. 1988. 'Ανοιχτή ανεργία και αστικές αγορές εργασίας (1974-1985). *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 70: 50-115.

Καραντινός Τ. 1989. 'Η ανεργία των γυναικών στην Ελλάδα'. Στο Μ. Μαρματάκη και Ξ. Πετρινώτη, (επιμ.), *Γυναίκες, Εργασία, Νέες Τεχνολογίες*. Αθήνα: Σύνδεσμος για τα Δικαιώματα της Γυναίκας.

Καραντινός, Δ., Δ. Ζιώμας, Μ. Κετσετζοπούλου, Α. Μουρίκη. 1997. *Ευέλικτη απασχόληση και ελαστικοποίηση του χρόνου εργασίας: τάσεις, εξελίξεις, προοπτικές*. Αθήνα: Εθνικό Ινστιτούτο Εργασίας

Κασιμάτη, Κ. 1980. *Τάσεις κινητικότητας εργασίας στην ελληνική βιομηχανία*. Αθήνα: ΕΚΚΕ

Κασιμάτη, Κ. 1982. *Η Γυναίκα στην Απασχόληση, Φάκελος Ισότητας*. Αθήνα: Οδυσσέας.

Κασιμάτη, Κ. 1988. 'Εκπαίδευση, Επαγγελματική Εξειδίκευση και Αμοιβές Γυναικών'. *Ο Αγώνας της Γυναίκας* 37: 21-22.

Κασιμάτη, Κ., Ε. Αλλισον. 1989. *Η Μορφολογία της Δεύτερης Απασχόλησης. Έρευνα για τα κοινωνικά χαρακτηριστικά της απασχόλησης. Μελέτη II*. Αθήνα: ΕΚΚΕ.

Κασιμάτη, Κ. 1991. *Επιλογή Επαγγέλματος. Έρευνα για τα κοινωνικά χαρακτηριστικά της απασχόλησης. Μελέτη I*. Αθήνα: ΕΚΚΕ.

Κασιμάτη, Κ. 1998. *Έρευνα για τα κοινωνικά χαρακτηριστικά της απασχόλησης*. Αθήνα: ΕΚΚΕ.

Κετσετζοπούλου, Μ. 2002. 'Γυναικεία Απασχόληση'. Στο Α. Μουρίκη, Μ. Ναούμη, Γ. Παπαπέτρου (επιμ.), *Το Κοινωνικό Πορτραίτο της Ελλάδας 2001*. Αθήνα: ΕΚΚΕ/ Ινστιτούτο Κοινωνικής Πολιτικής.

Κετσετζοπούλου Μ., Χ. Συμεωνίδη. 2002. 'Ισότητα των Φύλων: Η Θέση της Γυναίκας στο Δημόσιο και Ιδιωτικό Χώρο'. Στο Α. Μουρίκη, Μ. Ναούμη, Γ. Παπαπέτρου (επιμ.), *Το Κοινωνικό Πορτραίτο της Ελλάδας 2001*. Αθήνα: ΕΚΚΕ/ Ινστιτούτο Κοινωνικής Πολιτικής.

Κοσμαράς, Γ. 1989. 'Η θέση των γυναικών στην τυπογραφία μετά την εισαγωγή της φωτοστοιχειοθεσίας. Η κατάσταση στην Ελλάδα'. Στο Μ. Μαρματάκη και Ξ. Πετρινώτη, (επιμ.), *Γυναίκες, Εργασία, Νέες Τεχνολογίες*. Αθήνα: Σύνδεσμος για τα Δικαιώματα της Γυναίκας.

Κουκουλή-Σπηλιωτοπούλου, Σ. 1988. 'Η κοινοτική αρχή της ισότητας αμοιβών και το ελληνικό δίκαιο'. *Ελληνική Δικαιοσύνη*, 29: 1092-1128.

Κουκούλη-Σπηλιωτοπούλου, Σ. 1998. 'Ισότητα των φύλων στην απασχόληση και την κοινωνική ασφάλιση'. Στο Ι. Μαγγανάρα (επιμ.), *Εργασία, Συνδικαλισμός και Ισότητα των Φύλων. Εισηγήσεις Σεμιναρίου*. Αθήνα: Οδυσσέας.

Κραβαρίτου, Γ. 1989. 'Οι γυναίκες στη Μεταμοντέρνα κοινωνία: φτωχότερες ή πλουσιότερες;'. *Σύγχρονα Θέματα*, 40: 25 – 30.

Κραβαρίτου, Γ. 1992. *Εργασία και δικαιώματα της γυναίκας*. Θεσσαλονίκη: Σάκκουλα.

- Κραβαρίτου, Γ. 1996. *Φύλο και Δίκαιο*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Λαμπριανίδης, Λ., Γ. Ανδριάς, Στ. Καραγιάννης, Π. Λινάρδος-Ρυλμόν. 1995. *Ένδυση: Ξάνθη-Δράμα-Καβάλα*. Θεσσαλονίκη: Πανεπιστήμιο Μακεδονίας
- Λυμπεράκη, Α. 1991. *Ευέλικτη εξιδίκευση; Κρίση και αναδιάρθρωση στη μικρή βιομηχανία*. Αθήνα: Gutenberg
- Λυμπεράκη, Α., Α. Μουρίκη. 1996. *Η Αθόρυβη Επανάσταση: Νέες Μορφές Οργάνωσης της Παραγωγής και της Εργασίας*. Αθήνα: Gutenberg.
- Μαγγανάρα, Ι. 1988. 'Θέση και συνθήκες εργασίας των γυναικών εκλεγμένων αντιπροσώπων στο τοπικό και περιφερειακό επίπεδο στην Ευρώπη'. *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, 32: 8-11.
- Μαγγανάρα, Ι. 1998. 'Η συμμετοχή των γυναικών στα κέντρα λήψης αποφάσεων'. Στο Ι. Μαγγανάρα (επιμ.), *Εργασία, Συνδικαλισμός και Ισότητα των Φύλων. Εισηγήσεις Σεμιναρίου*. Αθήνα: Οδυσσέας.
- Μαρματάκη-Μόλχο, Μ. 1989. 'Η γυναικεία απασχόληση στον τομέα της μηχανογράφησης στην Ελλάδα'. Στο Μ. Μαρματάκη και Ξ. Πετρινώτη, (επιμ.), *Γυναίκες, Εργασία, Νέες Τεχνολογίες*. Αθήνα: Σύνδεσμος για τα Δικαιώματα της Γυναίκας.
- Μουρίκη, Α. 1991α. Ευέλικτες μορφές απασχόλησης: ευλογία ή ανάθεμα; *Τόπος: Επιθεώρηση αστικών και περιφερειακών μελετών*, (3): 97 – 117.
- Μουρίκη Α. 1991β. 'Οι νέες ευέλικτες μορφές απασχόλησης και οι προοπτικές τους στην ενοποιημένη Ευρώπη'. *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, 47-48:18-21.
- Μουσούρου, Λ. Μ. 1985. *Γυναικεία Απασχόληση και Οικογένεια*. Αθήνα: Gutenberg.
- Μουσούρου, Λ. Μ. 1993. *Γυναίκα και Απασχόληση. Δέκα ζητήματα*. Αθήνα: Gutenberg.
- Μουσούρου, Λ. Μ. 1996. 'Οι ανάγκες της οικογένειας και η απασχόληση σήμερα'. Στο *Οικογένεια και Εργασία: Νέες Τάσεις στην Απασχόληση*. Αθήνα: Ίδρυμα Μελετών Λαμπράκη & Εκτιπιδευτήρια Κωστεά-Γείτονα.
- Μπακαλάκη, Α. 1988. 'Κομμωτική, ένα «γυναικείο» επάγγελμα'. *Δίνη*, 1:98-103.
- Μπακόπουλος, Α. 1986. *Η ισότητα αμοιβών στη Κοινοτικό Δίκαιο. Η ισότητα ανδρών και γυναικών στην απασχόληση και την κοινωνική ασφάλιση κατά το κοινοτικό και ελληνικό δίκαιο. Συνέδριο Πανεπιστημίου Αθηνών και ΕΟΚ*. Αθήνα: Σάκκουλας.
- Νικολαΐδου, Μ. 1975. *Δουλειά και Χειραφέτηση. Η Γυναίκα στην Ελλάδα*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Ντούλια, Θ., Κ. Δόλγυρα. 1997. 'Οι οικονομικές εξελίξεις και η εργασία των γυναικών'. Στο *Οδηγός προώθησης των ίσων ευκαιριών με Έμφαση στην απασχόληση των γυναικών*. Αθήνα: Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων – Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης.
- Παναγιωτόπουλος, Ν. 1998. 'Σημειώσεις για την απασχόληση των γυναικών και τον χρόνο απασχόλησης'. *Σύγχρονα Θέματα*, (66):112 – 118.
- Πανταζή-Τζίφα, Κ. 1985. *Η θέση της γυναίκας στην Ελλάδα*. Αθήνα: Λιβάνης.
- Παπαγαρουφάλη-Ιακώβου, Ε. 1989. 'Φεμινισμός και εργασία: Διέξοδοι και αδιέξοδα'. *Σύγχρονα Θέματα*, 40:91-10

- Παπαγιαννάκη, Μ. 1986. 'Άγνοια νόμου δεν δικαιολογείται'. *Δίμη*, 1: 63-69.
- Παπαδημητρίου, Β. 1988. 'Αναζήτηση τρόπων για τον σωστό καταμερισμό των οικογενειακών και επαγγελματικών υποχρεώσεων'. *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, 33: 28-30.
- Παπαδόπουλος, Γ., Δ. Σερεμέτης. 1998α. 'Η επαγγελματική διάρθρωση της απασχόλησης στην περιφέρεια Αττικής 1988-1995'. Στο *Κοινωνικές Ανισότητες και Κοινωνικός Αποκλεισμός*. Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καραγιωργα.
- Παπαδόπουλος, Γ., Δ. Σερεμέτης. 1998β. 'Η διάρκεια της ανεργίας στην περιφέρεια της Αττικής, 1998-1995'. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 96-97: 83-110.
- Παπαζήση, Θ. 1999. 'Μητρότητα και καριέρα: άτυχος γάμος από τρελλό έρωτα'. Στο *Το Φύλο των Δικαιωμάτων. Εξουσία, Γυναίκες και Ιδιότητα του Πολίτη. Ευρωπαϊκό Συνέδριο 9-10 Φεβρουαρίου 1996. Πρακτικά*. Αθήνα: Νεφέλη.
- Παυλίδου, Ε. 1989. 'Γυναίκα και εργασία: Οικονομικές προσεγγίσεις των διακρίσεων στην αγορά εργασίας'. *Σύγχρονα Θέματα*, (40): 39-46.
- Πελαγίδης, Θ. 1995. 'Η σκοτεινή πλευρά της εργασιακής ευελιξίας: Έρευνα Πεδίου στην ευρύτερη περιοχή Θεσσαλονίκης' *Τόπος*, (9): 95 – 119
- Πετμεζίδου- Τσουλουβή Μ. 1986. 'Προβλήματα ορισμού των κοινωνικών τάξεων, εργασιακή διαδικασία, επαγγελματικές κατηγορίες και νέα μεσαία στρώματα'. *Σύγχρονα Θέματα*, 26: 33-42.
- Πετράκη-Κώπτη, Α. 1985. 'Οι διαφορές στις αμοιβές αντρών-γυναικών'. *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, 27: 8-10.
- Πετράκη-Κώπτη, Α. 1998. 'Η θέση της γυναίκας στην αγορά εργασίας στην Ελλάδα και οι διαφορές στις αμοιβές των δύο φύλων'. Στο Ι. Μαγγανάρα (επιμ.), *Εργασία, Συνδικαλισμός και Ισότητα των Φύλων. Εισηγήσεις Σεμιναρίου*. Αθήνα: Οδυσσεύς.
- Πετρινώτη, Ξ. 1989α. 'Η συμμετοχή των γυναικών στο εργατικό δυναμικό και η περίπτωση της Ελλάδας'. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 74: 105-140.
- Πετρινώτη, Ξ. 1989β. 'Προβληματισμοί γύρω από τη μέτρηση και την αποτίμηση της ολικής εργασίας των γυναικών'. *Σύγχρονα Θέματα*, (40):47-54
- Πετρινώτη, Ξ. 1989γ. 'Η απασχόληση των γυναικών στην Ελλάδα'. Στο Μ. Μαρματάκη και Ξ. Πετρινώτη (επιμ.), *Γυναίκες, Εργασία, Νέες Τεχνολογίες*. Αθήνα: Σύνδεσμος για τα Δικαιώματα της Γυναίκας.
- Πετρινώτη, Ξ. 1991. 'Οι εξελίξεις στην οικονομία και η οργάνωση της εργασίας. Νέες προκλήσεις για τις γυναίκες'. *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, 47-48: 11-12
- Πετρινώτη, Ξ. 1998. *Η δόμηση των εσωτερικών αγορών εργασίας: φύλο, τεχνολογία, ανταγωνισμός. Η περίπτωση των τραπεζών*. Αθήνα: Παπαζήση
- Πετρονώτη, Μ. 1995α. *Δίκτυα Κοινωνικών σχέσεων: Όψεις και Αλληλεπιδράσεις με τη Διαδικασία Επαγγελματικής Κινητικότητας*. Αθήνα:ΕΚΚΕ
- Πετρονώτη, Μ. 1995β. 'Σύγχρονες Ελληνίδες Επιχειρηματίες; Ανθρωπολογική Ανάγνωση των Στρατηγικών τους στη Σφαίρα Εργασίας'. *Εθνολογία*, 4: 67-92.

- Πιζάνιας, Π. 1993. *Οι φτωχοί των πόλεων*. Αθήνα: Θεμέλιο
- Πιζάνιας, Π. 1995. 'Κοινωνική οργάνωση της εργασίας και άτυπες δραστηριότητες'. *Πρακτικά Ευρωπαϊκού Σεμιναρίου «Μορφές Άτυπης Απασχόλησης στην Ευρωπαϊκή Ένωση»*. Αθήνα: Praxis
- Σακέλλης, Γ. 1989. 'Νέες τεχνολογίες, καταμερισμός της εργασίας και η κατα φύλο κατάτμηση της εργατικής δύναμης'. Στο Μ. Μαρματάκη και Ξ. Πετρινώτη, (επιμ.), *Γυναίκες, Εργασία, Νέες Τεχνολογίες*. Αθήνα: Σύνδεσμος για τα Δικαιώματα της Γυναίκας.
- Σακέλλης, Γ. 1993. *Πληθυσμός και εργατικό δυναμικό στην Ελλάδα. Μορφολογία και διαχρονικές εξελίξεις*. Αθήνα: Γαβριηλίδης.
- Σαπουντζάκη, Π. 1991. 'Μεταποιητική δραστηριότητα και αστικός χώρος: Μια εμπειρική έρευνα στο κέντρο της Αθήνας'. *Σύγχρονα Θέματα*, 45:61-69.
- Σεβαστίδης, Χ. 1999. 'Η μερική απασχόληση'. *Επιθεώρησης Εργατικού Δικαίου*, 58:145-163.
- Σιδηροπούλου-Δημακάκου, Δ. 1998. 'Επαγγελματική κατάρτιση των γυναικών'. Στο Ι. Μαγγανάρα (επιμ.), *Εργασία, Συνδικαλισμός και Ισότητα των Φύλων. Εισηγήσεις Σεμιναρίου*. Αθήνα: Οδυσσέας.
- Σινόπουλος, Π. Α. 1986. 'Ο επαγγελματικός χρόνος της γυναίκας και η κοινωνική ποιότητά της'. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 61: 212-230.
- Στρατηγάκη, Μ. 1987α. «Γυναικεία» Επαγγέλματα: αντιμέτωπες με το πληκτρολόγιο'. *Κάπα*, 8: 28.
- Στρατηγάκη, Μ. 1987β. 'Πληροφορική και επαγγέλματα με «φύλο»'. *Κάπα*, 12: 31-33.
- Στρατηγάκη, Μ. 1989α. 'Τεχνολογικές εξελίξεις και ειδικότητες με «φύλο»'. *Σύγχρονα Θέματα*, (40): 31-38.
- Στρατηγάκη, Μ. 1989β. 'Η θέση των γυναικών στις τράπεζες μετά την εισαγωγή της πληροφορικής. Μια πρώτη προσέγγιση'. Στο Μ. Μαρματάκη και Ξ. Πετρινώτη, (επιμ.), *Γυναίκες, Εργασία, Νέες Τεχνολογίες*. Αθήνα: Σύνδεσμος για τα Δικαιώματα της Γυναίκας.
- Στρατηγάκη, Μ. 1991. 'Τεχνολογική αλλαγή και οργάνωση της εργασίας: Νέες «γυναικείες» θέσεις εργασίας'. *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, 47 – 48:13 – 14.
- Στρατηγάκη, Μ. 1996. *Φύλο, Εργασία, Τεχνολογία*. Αθήνα: Ο Πολίτης.
- Στρατούλης, Δ. 1987. 'Νέα φαινόμενα και τάσεις στις μορφές εκμετάλλευσης της εργατικής τάξης στη χώρα μας'. *Επιστημονική Σκέψη*, (35):9 – 20.
- Συμεωνίδου, Χ. 1986. 'Γονιμότητα και απασχόληση γυναικών: Μια πρώτη προσέγγιση του θέματος για την περιφέρεια Πρωτεύουσας'. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 61: 188-200.
- Συμεωνίδου, Χ. 1989α. 'Η σύγκρουση των ρόλων της μητρότητας και της γυναικείας απασχόληση'. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 74: 141-153.
- Συμεωνίδου, Χ. 1989β. 'Γεγονότα του κύκλου ζωής και γυναικεία απασχόληση'. *Σύγχρονα Θέματα*, (40):61-70
- Συμεωνίδου, Χ. 1990. *Απασχόληση και γονιμότητα των γυναικών στην περιοχή της Πρωτεύουσας*. Αθήνα: ΕΚΚΕ.

Συμεωνίδου, Χ., Μ. Μαγδαληνός. 1993. 'Η αλληλεξάρτηση μεταξύ γυναικείας απασχόλησης και γονιμότητας'. Στο *Η Κοινωνική έρευνα στην Ελλάδα σήμερα. Πρακτικά Συνεδρίου που οργανώθηκε από το Σύλλογο Εργαζομένων του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών* Αθήνα: ΕΚΚΕ

Συμεωνίδου, Χ. 1994. 'Η «ασυμβατότητα» της οικογενειακής και επαγγελματικής ζωής των γυναικών'. *Δίμη*, 7:113-130.

Συμεωνίδου, Χ. 1998. 'Μορφές έμμεσου κοινωνικού αποκλεισμού: Απασχόληση και ανεργία των Γυναικών στη Ελλάδα'. Στο *Κοινωνικές Ανισότητες και Κοινωνικός Αποκλεισμός*. Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα. .

Τεπέρογλου, Α., Λ. Μαράτου-Αλιπράντη, Μ. Κετσετζοπούλου. 2001. *Μελέτη για την ενίσχυση της συμμετοχής των γυναικών στην επιστημονική έρευνα στην Ελλάδα*. Αθήνα: ΕΚΚΕ- Γενική Γραμματεία Έρευνας και Τεχνολογίας.

Τζεπόγλου, Σ. 1989. 'Εκπαίδευση στις νέες τεχνολογίες (πληροφορική-ηλεκτρονική). Η συμμετοχή των γυναικών'. Στο Μ. Μαρματάκη και Ξ. Πετρινώτη, (επιμ.), *Γυναίκες, Εργασία, Νέες Τεχνολογίες*. Αθήνα: Σύνδεσμος για τα Δικαιώματα της Γυναίκας.

Τσουκαλάς, Κ. 1985. 'Εργασία και εργαζόμενοι στην πρωτεύουσα, αδιαφάνεια, ερωτήματα, υποθέσεις'. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 60: 3-71.

Υπουργείο Εργασίας- Τμήμα Ισότητας. 1985. *Τα εργασιακά και κοινωνικά δικαιώματα της γυναίκας*. Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο.

Υπουργείο Προεδρίας-Γενική Γραμματεία Ισότητας. 1995. *Η κατάσταση των γυναικών στην Ελλάδα κατά την δεκαετία 1984-1994. Εθνική Έκθεση της Ελλάδας για το 4ο Παγκόσμιο Συνέδριο του ΟΗΕ για τις Γυναίκες*. Πεκίνο, Σεπτέμβριος 1995. Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο.

Φράγκος, Δ. 1990. *Ο οικονομικά ενεργός πληθυσμός της Ελλάδας*. Αθήνα: ΕΚΚΕ.

Χλέτσος Μ. 1988. 'Οι Γυναίκες και η αγορά εργασίας'. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 68:128-138.

Χρονάκη Ζ. 1986. 'Γυναίκα και εργασία στην Ελλάδα'. *Αρχαιολογία*, 21: 63-66.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Dubish, J. 1986. 'Culture Enters through the Kitchen: Women, Food and Social Boundaries in Rural Greece'. Στο J. Dubish (επιμ.), *Gender and Power in Rural Greece*. Princeton: Princeton University Press.

du Boulay, J. 1974. *Portrait of a Greek Mountain Village*. Oxford: Clarendon Press.

du Boulay, J. 1983. The Meaning of Dowry: Changing Values in Rural Greece. *Journal of Modern Greek Studies*, 1: 243-270.

Friedl, E. 1962. *Vasilika: A Village in Modern Greece*. New York: Holt, Rinehart and Winston.

Friedl, E. 1986. 'The Position of Women: Appearance and Reality'. Στο J. Dubish (επιμ.), *Gender and Power in Rural Greece*. Princeton: Princeton University Press.

Hirschon, R. 1981. 'Essential Objects and the Sacred: Interior and Exterior Space

in an Urban Greek Locality'. Στο S. Ardener (επιμ.), *Women and Space: Ground Rules and Social Maps*. Λονδίνο: Croom Helm.

Kanellopoulos, C. 1982. 'Male-female pay differentials in Greece'. *Greek Economic Review*, 4 (2): 222-241.

Karamessini, M. 2002. 'The Gender Pay Gap in Greece', *European Commission Expert Group on Gender and Employment*, <http://www.umist.ac.uk/management/ewerc/egge/egge-publications/>

Karantinos, D. 1998. 'Flexible employment and employment insertion in Greece'. *National Center for Social Research, Working Paper 2*: 9 – 27.

Kyriazis, N. 1999. 'Women's Flexible Work and Family Responsibilities in Greece'. Στο *Gender, Inequalities in Southern Europe, South European Society & Politics, Special Issue 4 / 2*: 35-53.

Lambiri-Dimaki, J. 1983. 'Greece in the 1980's: changing evaluation of the roles of men and women'. Στο *Social Stratification in Greece (1962-1982)*, (συλλογικό). Athens: Sakkoulas.

Miliori, P. 1993. 'Women in Business and Management'. Στο M. J. Davidson & C. L. Cooper (επιμ.), *European Women in Business and Management*. University of Manchester Institute of Science and Technology: P.C.P.

Moussourou, L., S. Spiliotopoulos. 1984. 'Women at Work in Greece: The Sociological and Legal Perspectives'. Στο M. J. Davidson & C. L. Cooper (επιμ.), *Women at Work*. London:Wiley & Sons.

Ntermanakis N., P. Petroglou , N. Sereti , M. Zervou 2002. *Towards a Closing of the Gender Pay Gap. Country Report: Greece*. Research Centre for Gender Equality (KETHI), Greece.

Papataxiarchis, E. 1995. 'Male Mobility and Matrifocality in the Aegean Basin'. Στο S. Damianakos, M. E. Handman, J. Pitt-Rivers, G. Ravis-Giordani (επιμ.), *Brothers and Others: Essays in Honour of John Peristiany*. Αθήνα: EKKE.

Psacharopoulos, G. 1983. 'Sex discrimination in the Greek Labour Market'. *Journal of Modern Greek Studies*, 1:2.

Salamon, S. D. & Stanton J.B. 1986. 'Introducing the Nikokyra: Ideality and Reality in Social Process'. Στο J. Dubisch (επιμ.), *Gender & Power in Rural Greece*. Princeton: Princeton University Press.

Sinopoulos, P. A. 1988. 'The Social Penalty of working woman and its measurement'. *International Journal of Sociology of the Family*, 18: 21-32.

Symeonidou-Alatopoulou, H. 1980. 'Female labour force participation in Greece'. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 38: 104-120.

Symeonidou, X. 1997. 'Full time and part – time employment of women in Greece: trends and relationships with life –cycle events'. Στο P. Blossfeld, & C. Hakim (επιμ.), *Between Equalization and Marginalization: Women working part – time in Europe and the United States of America*. Οξφόρδη: Oxford University Press

ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΚΑΙ ΑΓΡΟΤΙΚΟΣ ΤΟΜΕΑΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ.

Castelberg-Koulma, M. 1991. 'Greek Women and Tourism: Women's Cooperatives as an Alternative Form of Organization'. Στο N. Redclift & Th. Sinclair (επιμ.), *Working Women: International Perspectives on Labour and Gender Ideology*. Λονδίνο:Routledge.

Cavounidis, J. 1983. 'Capitalist Development and Women's Work in Greece'. *Journal of Modern Greek Studies*, vol.1, 2: 321-338.

Γενική Γραμματεία Ισότητας (ΓΓΙ). 2000. *Νέες πολιτικές ανάπτυξης και προώθησης των Γυναικείων Συνεταιρισμών. (Πρακτικά Πανελλαδικής Συνάντησης Γυναικείων Συνεταιρισμών)*. Αθήνα: ΑΤΕ.

Γιδαράκου, Ι. 1996. 'Εργασιακές Σχέσεις στην Οικογενειακή Εκμετάλλευση: Θέση και προοπτικές της γυναικείας παρουσίας'. Στο *Κράτος και αγροτικός χώρος. Πρακτικά 3ου Πανελληνίου Συνεδρίου Αγροτικής Οικονομίας*. Αθήνα: Παπαζήσης

Γιδαράκου, Ι. 1998. 'Αγροτικοί συνεταιρισμοί: παράγοντες τοπικής ανάπτυξης του ελληνικού αγροτικού χώρου'. Στο Χρ. Ζιωγανάς (επιμ.), *Ανταγωνιστικότητα και ολοκληρωμένη ανάπτυξη του αγροτικού τομέα: Οι νέες προκλήσεις για την Ελλάδα. Πρακτικά 4ου Πανελληνίου Συνεδρίου αγροτικής Οικονομίας*. Θεσσαλονίκη

Γιδαράκου, Ι. 1999. 'Ενδογενής ανάπτυξη της υπαίθρου και γυναικεία απασχόληση'. Στο Χ. Κασίμης- Λ. Λουλούδης (επιμ.), *Ύπαιθρος Χώρα: Η ελληνική αγροτική κοινωνία στο τέλος του Εικοστού αιώνα*. Αθήνα: Πλέθρο

Δαμιανός, Δ., Χ. Κασίμης, Α. Μωυσίδης, Μ. Ντεμούζης. 1994. *Η πολυαπασχόληση στον αγροτικό τομέα και η αναπτυξιακή πολιτική στην Ελλάδα*. Αθήνα: Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών

Giagou, D., C. Apostolopoulos. 1996. 'Rural Women and the Development of the Agrotourist Cooperatives in Greece: The Case of Petra, Lesbos'. *Journal of Rural Cooperation*, 24 (2): 143-155.

Gidarakou I. 1990. 'Part -time Farming and Farm Reproduction. The case of two Communities in Central Greece'. *Sociologia Ruralis*, XXX (3/4): 292-304.

Gourdomichalis, A. 1991. 'Women and the Reproduction of Family Farms: Change and Continuity in the Region of Thessaly, Greece'. *Journal of Rural Studies*, vol. 7, 1/2: 57-62.

Ιακωβίδου, Ο. 1992. 'Ο ρόλος των γυναικείων συνεταιρισμών στην προώθηση του Αγροτουρισμού στην Ελλάδα.'. *Συνεταιριστική Πορεία*, 27:137-145.

Ιακωβίδου, Ο. 2000. 'Αγροτουρισμός, το Μικρό, Όμορφο και Θηλυκό Πρόσωπο στον Τουρισμό'. Στο Π. Τσάρτας (επιμ.), *Τουριστική Ανάπτυξη: Πολυεπιστημονικές προσεγγίσεις*. Αθήνα: Εξάντας.

Kalantaridis, Ch., L. Labrianidis. 1999. 'Family Production and the Global Market: Rural Industrial Growth in Greece'. *Sociologia Ruralis*, vol. 39, 2: 146-164.

Καφφέ- Γιδαράκου, Ι. 1998. 'Πολυδραστηριότητα αγροτισσών, νέοι ρόλοι τους στην ύπαιθρο- νέες αναγκαιότητες'. Στο Χρ. Ζιωγανάς (επιμ.), *Ανταγωνιστικότητα και ολοκληρωμένη ανάπτυξη του αγροτικού τομέα: Οι νέες προκλήσεις για την Ελλάδα Πρακτικά 4ου Πανελληνίου Συνεδρίου*

αγροτικής Οικονομίας. Θεσσαλονίκη: Ζήτη

Κοβάνη, Ε. 1987. *Εμπειρικές μελέτες στην αγροτική Ελλάδα*. Αθήνα:ΕΚΚΕ

Μωυσιδής Α. 1986. *Η Αγροτική Κοινωνία στη Σύγχρονη Ελλάδα*. Αθήνα: Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών.

Παπαγαρουφάλη, Ε. 1986. *Η Ελληνίδα Αγρότισσα και Γυναικείοι Συνεταιρισμοί*. Αθήνα: Κέντρο Ερευνών για τις Γυναίκες της Μεσογείου, (1985-1986).

Παπαδάκη-Κλαυδιανού, Α., Ε. Γιασεμή. 1991. 'Εκπαιδευτικές Ανάγκες και Επιμόρφωση των Μελών του Γυναικείου Αγροτουριστικού Συνεταιρισμού Νοτιοχώραν Χίου: Μια επιτόπια Έρευνα'. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 83:3-31.

Παπαδόπουλος, Γ., Χ. Κασίμης. 2000. *Μελέτη Ισότητας Ευκαιριών Ανδρών-Γυναικών και Αγροτική Ανάπτυξη*. Αθήνα: ΕΚΚΕ/Ινστιτούτο Αστικής και Αγροτικής Κοινωνιολογίας

ΠΑ.ΣΕ.ΓΕΣ. 2000. *Γυναικείοι Συνεταιρισμοί Ελλάδας (Αστικοί και Αγροτικοί)*, οδηγός. Αθήνα.

Petronoti, M. 1981. 'The economic autonomy of rural women'. *The Greek Review of social Research*, A/1981:6-18.

Σαφιλίου, Κ. 2002. 'Ο αποκλεισμός των ελληνίδων από το γεωργικό επάγγελμα αρχίζει από την οικογένεια'. Στο Λ. Μαράτου – Αλιμπράντη (επιμ.), *Οικογένειες και κράτος Πρόνοιας στην Ευρώπη*. Αθήνα:ΕΚΚΕ/ Gutenberg

Stratigaki, M. 1988. 'Agricultural Modernization and Gender Division of Labour: The case of Heraklion, Greece'. *Sociologia Ruralis*, vol. 28, 4: 248-262.

Τσάρτας, Π., Μ. Θανοπούλου. 1994. *Γυναικείοι Αγροτουριστικοί Συνεταιρισμοί στην Ελλάδα. Μελέτη αποτίμησης της λειτουργίας τους*. Αθήνα: Κέντρο Ερευνών για τις Γυναίκες της Μεσογείου (ΚΕΓΜΕ)

Ζακοπούλου, Ε. 1999. 'Πολυαπασχολούμενοι και Γεωργία: προς μια νέα ανίχνευση ενός πολυδιάστατου φαινομένου'. Στο Χ. Κασίμης- Λ. Λουλούδης (επιμ.), *Η Ελληνική Αγροτική Κοινωνία στο τέλος του 20ού αιώνα*. Αθήνα: ΕΚΚΕ- Πλέθρον.

ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΕΡΓΑΣΙΑ ΚΑΙ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ

Αδέσμευτη Κίνηση Γυναικών. 1995. 'Εξαναγκαστική πορνεία μεταναστριών και προσφύγων Γυναικών'. Στο Σ. Βωβού, Λ. Μπομπόλου, Ε. Παμπούκη (επιμ.), *Εθνικισμός, Ρατσισμός, Κοινωνικό Φύλο (Ευρωπαϊκό Φόρουμ Αριστερών Φεμινιστριών, Ελληνικό Τμήμα, Διήμερη Συνάντηση Γυναικών, 11-12 Νοεμβρίου 1994)*. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.

Alipranti, L., R. Fakiolas. 2003. 'The lonely path of Migrant Women in Greece'. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 110 A : 165-188.

Βαλέντσια, Ν. 1995. 'Η κατάσταση των Φιλιππινέζων γυναικών στην Ελλάδα. Μια γυναίκα από τις Φιλιππίνες αφηγείται'. Στο Σ. Βωβού, Λ. Μπομπόλου, Ε. Παμπούκη (επιμ.), *Εθνικισμός, Ρατσισμός, Κοινωνικό Φύλο (Ευρωπαϊκό Φόρουμ Αριστερών Φεμινιστριών, Ελληνικό Τμήμα, Διήμερη Συνάντηση Γυναικών, 11-12 Νοεμβρίου 1994)*. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.

Βεντούρα, Λ. 1993. 'Μετανάστευση γυναικών: γέννηση και εξέλιξη του επιστημονικού διαφέροντος'. *Δίμη*, 6: 230-240.

Cavounidis, J. 2003. 'Genderd patterns of Migration to Greece'. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 110 A: 221-238.

Glavanis, P. 1995. 'Οι «Νέοι Είλωτες» στην Ευρωπαϊκή Ένωση: Η «Μουσουλμανική Φωνή» ως απάντηση σε τύπο και διαδικασίες κοινωνικού αποκλεισμού'. Στο Ι. Ψημμένος (επιμ.), *Μετανάστευση από τα Βαλκάνια: Κοινωνικός αποκλεισμός στην Αθήνα*. Αθήνα: Glory Book- Παπαζήσης.

Iossifides, Th. 1997. 'Immigrants in the Athens Labour Market: A Comparative Study of Albanians, Egyptians and Filipinos'. Στο R. King και R. Black (επιμ.), *Southern Europe and the New Immigrations*. Brighton: Sussex Academic Press.

Karakatsanis, N. M., J. Swarts. 2003. 'Migrant Women, Domestic Work and the Sex Trade in Greece – A snapshot of Migrant policy in the Making'. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 110 A: 239-270.

Κούρτοβικ, Ι. 1998. 'Εργασία Μεταναστριών και Προσφύγων'. Στο Ι. Μαγγανάρα (επιμ.), *Εργασία, Συνδικαλισμός και Ισότητα των Φύλων. Εισηγήσεις Σεμιναρίου*. Αθήνα: Οδυσσέας.

Lazaridis, G. 1999. 'The Helots of the New Millenium: Ethnic- Greek Albanians and «Other» Albanians in Greece'. Στο F. Anthias and G. Lazaridis (επιμ.), *Into the Margins: Migration and Exclusion in Southern Europe*. Aldershot: Ashgate.

Lazaridis, G., E. Wickens. 1999. '«Us» and the «Other»: Ethnic Minorities in Greece'. *Annals of Tourism Research*, 26:632- 655.

Lazaridis, G., I. Psimmenos. 2000. 'Migrant Flows from Albania to Greece: Economic, Social and Spacial Exclusion'. Στο R. King, G. Lazaridis, Ch. Tsardanidis (επιμ.), *Eldorado or Fortress? Migration in Southern Europe*. New York: St. Martin's Press.

Λαζαρίδου, Γ. 1995. 'Μετανάστριες στην Ελλάδα- Οικιακές βοηθοί από Φιλιππίνες και Αλβανία- Μία επιτόπια μελέτη'. Στο Σ. Βωβού, Λ. Μπομπόλου, Ε. Παμπούκη (επιμ.), *Εθνικισμός, Ρατσισμός, Κοινωνικό Φύλο (Ευρωπαϊκό Φόρουμ Αριστερών Φεμινιστριών, Ελληνικό Τμήμα, Διήμερη Συνάντηση Γυναικών, 11-12 Νοεμβρίου 1994)*. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.

Λάζος, Γ. 2002. *Πορνεία και Διεθνική Σωματεμπορία στη Σύγχρονη Ελλάδα*. Τόμοι Α και Β. Αθήνα: Καστανιώτης.

Λιάκος, Α. 1998. 'Αντινομίες στην Ανάλυση του Ρατσισμού'. Στο *Έξι Κείμενα για το Ρατσισμό, Κίνηση Πολιτών κατά του Ρατσισμού*. Αθήνα: Παρασκήνιο.

Μαράτου-Αλιπράντη, Λ. 1994. *Ξένο εργατικό δυναμικό: Τάσεις και το πρόβλημα της Κοινοτικής Ενσωμάτωσης. Διαστάσεις του Κοινωνικού Αποκλεισμού στην Ελλάδα*. Τόμος ΙΙ. Αθήνα: ΕΚΚΕ.

Μουσούρου, Λ. Μ. 1991. *Μετανάστευση και μεταναστευτική πολιτική στην Ελλάδα και την Ευρώπη*. Αθήνα: Gutenberg.

Πετρινώτη, Ξ. 1993. *Η μετανάστευση προς την Ελλάδα*. Αθήνα: Οδυσσέας.

Πετρονώτη, Μ. 1998. *Το πορτραίτο μιας διαπολιτισμικής σχέσης: κρυσταλλώσεις, ρήγματα, ανασκευές*. Αθήνα: UNESCO/EKKE.

Πουλοπούλου-Εμκε, Η. 1990. 'Μετανάστες και πρόσφυγες στην Ελλάδα'. Μονογραφία. *Εκλογή Θεμάτων Κοινωνικής Πρόνοιας*, τ. 85-86.

Ρουλοπούλου-Emke, Ι. 2003. 'Trafficking in Women and Girls for the Sex Trade: The case of Greece.' *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 110 Α: 271-307.

Psimmenos Ι. 2000. 'The making of Periphractic Space: The case of Albanian Undocumented Female Migrants in the sex Industry of Athens'. Στο F. Anthias, G. Lazaridis (επιμ.), *Gender and Migration in Southern Europe: Women on the Move*. Οξφόρδη: Berg.

Ρυλμόν, Π. 1993. *Αλλοδαποί εργαζόμενοι και αγορά εργασίας στην Ελλάδα*. Αθήνα: ΙΝΕ/ΓΣΕΕ-Μελέτες.

Tastsoglou, E., J. Hadjicostandi. 2003. 'Never Outside the Labour Market, but always Outsiders: Female Migrant Workers in Greece'. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 110 Α: 189-220.

Τόπαλη, Π. 2001. *Ο διασυσχετισμός έμμισθης οικιακής εργασίας και Φιλιππινέζων μεταναστριών στην Αθήνα*. Αθήνα: Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας (δημοσιευμένο στην ιστοσελίδα του ΚΕΘΙ: <http://www.Kethi.gr>)

Ψημμένος, Ι. 1995. *Μετανάστευση από τα Βαλκάνια: κοινωνικός αποκλεισμός στην Αθήνα*. Αθήνα: Glory Book- Παπαζήσης.

ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΕΡΓΑΣΙΑ, ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ

Castelberg-Koulma, Μ. 1991. 'Greek women and tourism. Women's co-operatives as an alternative form of organization'. Στο N. Redclift & M. T. Sinclair (επιμ.), *Working Women. International perspectives on labour and gender ideology*. London: Routledge

Galani- Moutafi, V. 1993. 'From Agriculture to Tourism: Property, Labor, Gender and Kinship in a Greek Island Village (part one)'. *Journal of Modern Greek Studies*, Vol 11, (2): 241-270.

Galani - Moutafi, V. 1994. 'From Agriculture to Tourism: Property, Labor, Gender and Kinship in a Greek Island Village (part two)'. *Journal of Modern Greek Studies*, Vol 12, (1): 113-131.

Γαλανή-Μουτάφη Β. 2002. *Έρευνες για τον Τουρισμό στην Ελλάδα και την Κύπρο*. Αθήνα: Προπομπός

Ιακωβίδου, Ο. 1991. 'Απασχόληση στον Τουρισμό: Διέξοδος για τον Αγροτικό Πληθυσμό της Χαλκιδικής'. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 83: 32-47.

Κασιμάτη, Κ., Μ. Θανοπούλου, Π. Τσάρτας. 1995. *Η Γυναικεία Απασχόληση στον Τουριστικό Τομέα: Διερεύνηση της Αγοράς Εργασίας και Επισήμανση Προοπτικών*. Αθήνα: Κέντρο Κοινωνικής Μορφολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής.

Kousis, Μ. 1989. 'Tourism and the Family in a Rural Cretan Community'. *Annals of Tourism Research*, 16 (3): 318-332.

Leontidou, L. 1994. 'Gender Dimension of Tourism in Greece: Employment, Sub-cultures and

Restructuring'. Στο V. Kinnaird & D. Hall (επιμ.), *Tourism: A Gender Analysis*. Νέα Υόρκη:Wiley & Sons.

Μανώλογλου, Ε. 1990. 'Η Ιδιαιτερότητα του Ρόλου των Γυναικών στη «νέα τουριστική πραγματικότητα»'. Στο Π. Τσάρτας, Κ. Θεωδορόπουλος, Ρ. Καλοκάρδου, Ε. Μανώλογλου, Π. Παππάς, Ν. Φακιάλας, *Κοινωνικές και Οικονομικές Επιπτώσεις του Μαζικού Τουρισμού στους Νομούς Κερκύρας και Λασιθίου*. Αθήνα: ΕΚΚΕ.

Scott, J. 1997. 'Chances and Choices. Women and tourism in Northern Cyprus'. Στο Μ. Τ. Sinclair (επιμ.), *Gender, Work and tourism*. London: Routledge.

Stott, M. A. 1979. 'Economic Tourism in Mykonos: Some Social and Cultural Responses'. *Mediterranean Studies*, 1 (2):72-90.

Stott, M. A. 1985. 'Property, Labor and Household Economy: The Transition to Tourism in Mykonos, Greece'. *Journal of Modern Greek Studies*, Vol 3, (2): 187-206

Stott, M. A. 1996. 'Tourism Development and the Need for Community Action in Mykonos, Greece'. Στο L. Briguglio, R. Butler, D. Harisson, W. Filho (επιμ.), *Sustainable Tourism in Islands and Small States - Case Studies*. New York: Pinter.

Τσάρτας, Π. 1988. 'Κοινωνικές Επιπτώσεις της Τουριστικής Ανάπτυξης σε Δύο Ομάδες Πληθυσμού'. *Σύγχρονα Θέματα*, 34: 27-31.

Τσάρτας, Π. 1989. *Κοινωνικές και Οικονομικές Επιπτώσεις της Τουριστικής Ανάπτυξης στο Νομό Κυκλάδων και ιδιαίτερα στα νησιά Ίος και Σέριφος κατά την περίοδο 1950-1980*. Αθήνα: ΕΚΚΕ.

Τσάρτας, Π. 1991α. 'Οι επιπτώσεις της τουριστικής ανάπτυξης στην επαγγελματική και εισοδηματική διάρθρωση των νομών Λασιθίου- Κερκύρας'. Στο Π. Τσάρτας, Κ. Θεωδορόπουλος, Ρ. Καλοκάρδου, Ε. Μανώλογλου, Π. Παππάς, Ν. Φακιάλας, *Κοινωνικές και Οικονομικές Επιπτώσεις του Μαζικού Τουρισμού στους Νομούς Κερκύρας και Λασιθίου*. Αθήνα: ΕΚΚΕ.

Τσάρτας, Π. 1991β. ' Κοινωνικές και Πολιτιστικές επιπτώσεις της Τουριστικής Ανάπτυξης στους νομούς Κερκύρας και Λασιθίου'. Στο Π. Τσάρτας, Κ. Θεωδορόπουλος, Ρ. Καλοκάρδου, Ε. Μανώλογλου, Π. Παππάς, Ν. Φακιάλας, *Κοινωνικές και Οικονομικές Επιπτώσεις του Μαζικού Τουρισμού στους Νομούς Κερκύρας και Λασιθίου*. Αθήνα: ΕΚΚΕ

Τσάρτας, Π. 1991γ. *Τουρισμός και Αγροτική Πολυδραστηριότητα: Έρευνα για τα Κοινωνικά Χαρακτηριστικά της Απασχόλησης - Μελέτη III: Τουρισμός και Αγροτική Πολυδραστηριότητα*. Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.

Τσάρτας, Π. 1993. 'Η Συμβολή της Μαζικής Τουριστικής Ανάπτυξης στη Δημιουργία μιας Νέας Επαγγελματικής Διάρθρωσης στην Ίο'. Στο *Η Κοινωνική Έρευνα στην Ελλάδα Σήμερα. Πρακτικά Συνεδρίου που οργανώθηκε από το Σύλλογο Εργαζομένων του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών*. Αθήνα 11, 12 και 13 Ιανουαρίου 1989. Αθήνα: ΕΚΚΕ.

Χαραλαμποπούλου-Παπασταύρου, Μ. 1985. *Γυναίκα και Τουρισμός*. Αθήνα: ΕΟΤ.

ΑΔΗΜΟΣΙΕΥΤΕΣ ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΕΣ ΔΙΑΤΡΙΒΕΣ

Bakalaki, A. 1984. *The history and structure of a feminized profession: hairdressing in Athens and Thessaloniki*. Ph. D., Dissertasion in Anthropology, Buffalo, State University of New York.

Βελεντζάς, Κ. 1988. *Γονιμότητα και εξωοικιακή απασχόληση της Ελληνίδας 1961- 1981*. Πανεπιστήμιο Μακεδονίας. Τμήμα Οικονομικών Επιστημών.

Κανταράκη Μ. 2001. *Γυναίκες και εργασιακές σχέσεις στη βιομηχανική υφαντουργία. Επιδράσεις στην ταξική διαμόρφωση*. Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο. Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας.

Kavounidis, J. 1985. *Family and productive relations: artisan and worker households in Athens*. Ph. D. Thesis. London: London School of Economics.

Κωνσταντίνου, Χ. 1997. *Η αναπαράσταση του κατά φύλου καταμερισμού της εργασίας στην ημερήσιο αθηναϊκό τύπο*. Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο: Τμήμα Κοινωνιολογίας.

Νάζου, Δ. 2003. *Οι Πολλαπλές Ταυτότητες και οι Αναπαραστάσεις τους σ' ένα Τουριστικό Νησί των Κυκλάδων: 'Επιχειρηματικότητα' και 'Εντοπιότητα' στη Μύκονο*. Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή. Μυτιλήνη: Πανεπιστήμιο Αιγαίου. Τμήμα Ιστορίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας.

Παζαρζή, Ε. Ν. 1991. *Η Γυναικεία Απασχόληση στην Ελλάδα*. Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή. Πειραιάς: Πανεπιστήμιο Πειραιώς. Τμήμα Οργάνωσης και Διοίκησης Επιχειρήσεων. Τομέας Νομικών και Κοινωνικών Επιστημών.

Stott, M. A. 1982. *The Social and Economic Structure of the Greek Island of Mykonos, 1860-1978: An Anthropological Perspective*. Unpublished Ph.D. Thesis. University of London:London School of Economics and Political Science